

वीर विनायक

वा. गो. देशपांडे

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192399

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15 000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No M923 /
D45V Accession No M2784
Author
Title

इतिहास, १८०१
दिए १९१२९

This book should be returned on or before the date last marked below

---

--	--	--	--

विजय प्रकाशन १ लें

वीर विनायक

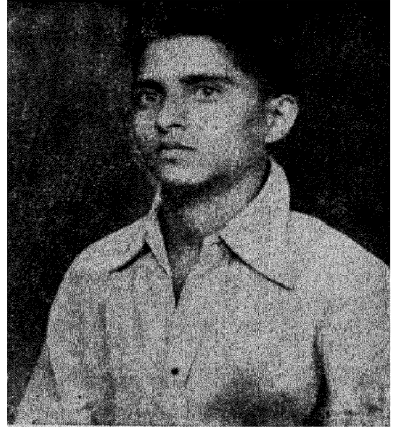
मूल्य २ रुपये

वा. गो. देशपांडे

*** प्रकाशक व मुद्रक
ग. वि. देशपांडे
विजय प्रकाशन
३६ नारायण, पुणे २.

प्रथमावृत्ति १९५२
सर्वे हक्क प्रकाशकाधीन

*** मुद्रणस्थळ
अिंदिरा प्रेस,
२७० सदाशिव, पुणे २.

प्रिय मित्र यशवन्त कृष्ण केळकर यास—

तात्या ! तू व मी दोघानी स्वातंत्र्यवीर विनायक
दामोदर सावरकर यांचे चरित्र लिहावयाच ठरविल.
पण अचानक तुला देवाघरच बोलावण आल आणि
तूही कर्तव्यतत्परतेन निघून गेलास. मात्र आपल
कार्य अपुरं राहिलं. तें पुर करण्याचा मी हा अल्पसा
प्रयत्न केला आहे.

तें हें चरित्रात्मक पुष्प तुलाच अर्पण.

वा. गो. देशपांडे

राजकारणाला धर्म आहे नि
धर्माला राजकारण आहे. अिग्राली-
मध्ये जन्मलेल्या रामदासाना मॅझिनी
म्हणतात. हिंदुस्थानात जन्मलेल्या
मॅझिनीला रामदास म्हणतात. बाकी
दोघेही ऐकून सागतात की, राज-
कारण धार्मिक असेल तरच ते पवित्र
आहे व धर्म राजकीय असेल तरच
तो पवित्र आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर

‘वीर विनायका’चें स्वागत

दि. १० मे १९५२ ला पुण्यास अभिनव भारताचा सागता समारंभ आणि भारतीय क्रातियत्नात बलिदान केलेल्या हुतात्म्यांचा स्मरणदिन वीर सावरकर याचे नेतृत्वानें मोट्या प्रमाणावर साजरा केला जात अमताच हे ‘वीर विनायक’ या शीर्षकाचें स्वातंत्र्य वीरांचे अध्यायत् आणि आटोपशीर चरित्र प्रसिद्ध होत आहे, हा चांगला योग आहे. ज्या भारतीय क्रांतिपर्वाची स्वातंत्र्यप्राप्तीनें समाप्ति झाली त्या क्रांतिपर्वाचे द्रष्टे आणि उपक्रमशील पुढारी वीर सावरकर होते. या पुढारीपणामुळे आलेल्या महान नि प्राणघेण्या सकटाशीं अजून त्यांना पुरून सावरकर अरले. त्याच्या प्रजेचे तेज जसे अदमानात जाण्यापूर्वी होते तसेच नंतरहि अगज्जगीत राहिले, त्याचा आत्मप्रत्यय अतूट राहिला, त्याची प्रेरक कार्यश्रमता जागती राहिली, हें एक आश्चर्य होय. सावरकराच्या जीवनाला जे एक अद्भुतरम्यतेचें तेजोवलय मनःचंद्रूना दिसते ते त्यामुळेच. अंदमानातून परत आल्यावर नवीन काहीं न करता पूर्वाजित प्रतिश्रेण्या शिंदोरीवर त्यांना कालक्रमण सहज करता आली असती. त्या मुस्यपणामध्ये कदाचित त्यांना मानसन्मानहि अधिक लाभला असता. परकीय राज्याकडून झालेल्या छळानंतर स्वकीय लोक आणि राज्यकर्ते यांचे कडूनहि छळ सोसण्याचे प्रमंग त्यांना आले नमते. १९१४

मध्ये लो. टिळक भडालेहून सुटून आल्यावर त्यांनी संन्यास ध्यात्रा, काशीला जावे, गीताप्रवचनें करीत कालक्रमणा करावी अशा सूचना करण्यात आल्या होत्या. पण त्या सूचना जशा टिळकानी क्षणार्धात अवेहरल्या. तद्दत्तच १९२४ नंतर वीर सावरकर यानी केवळ सामाजिक कामात रमून बुडून जावे असे परकीय राज्यालाहि वाटले असेल. पण ती सूचना मानली जाणार नाही हे निश्चित असल्याने त्यांनी त्याच्यावर वधने घातली. सरकारी बंधने नसलेले लोक दीर्घ शिक्षेच्या अनुभवाच्या कटु घुटक्यानंतर आपण होऊन बंधनें पत्करतात. अुलट वीर सावरकरावर वधने घातली असताहि ते त्या बंधनाचे टोकावर जाऊन पर्यायानें राजकारण करीत होते. त्याच्या त्या वेळच्या सामाजिक, धार्मिक व्याख्यानावर कित्येक वेळा रूपकाने राजकीय प्रचार केल्याचा सशय सरकारला आला होता. पण त्यांना यासाठी छेडण्यास आलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांना सावरकरानी अुलट कोटिक्रमाने अितके गागरून टाकले, की या भाषणासाठी सावरकराना पेचात टाकण्याचा अुद्योग केल्यास सरकारलाच पेंच पडेल अशी भीति त्यांना वाटली असावी.

बंधनिमोचनाची अुत्स्फूर्त प्रेरणा हा सावरकराच्या महनीय-तेचा मोठा अंश आहे. या प्रेरणेनें स्वकीय-परकीय बंधनाशी झगडले. बंधनांचा त्यांना बाअू वाटण्याअैवजी वधन घालणाऱ्यांना त्याचा बाअू वाटावा असा तेजस्वीपणा त्यांनी वेळो-

वेळी प्रगट केला. स्वातंत्र्य लक्ष्मीचा जयघोष भारतात प्रथम विशीच्या आसपास असलेल्या वीर सावरकरानी केला. पण त्याचे मागे बुद्धिनिष्ठ विचारसरणी, आणि अतिहास सिद्ध मार्गाचे सशोधन हे होतेच. देशभक्तीच्या अत्कट भावनेला हे दोन पंथ होते. म्हणून त्याची क्रातीची भरारी केव्हाही निव्वळ भावनावश नव्हती. भावनावशतेला बुद्धिवादाची जोड सतत होती.

केवळ राजकीय क्रातिकारी आणि नेते सावरकर असते तरीहि त्याचे नाव भारताचे अस्तिव असेपर्यंत स्मरणीय झाले असतेच. पण त्याचे मूलमूत व्यक्तित्व त्या एका क्रातिकार्यापेक्षाहि मोठे, अद्वैत आणि समावेशक आहे. ते विहंगमाप्रमाणे प्रतिभेच्या झेपी घेणारे कवी आहेत. बुद्धिवादाच्या निकषावर सामाजिक रूढी घासून घेणारे सुधारणा-प्रेरक आहेत. अनेक विषयात आपली बुद्धि चालवून सामान्य लोकाना दिसते त्यापेक्षा पलीकडचे पाहणारे, द्रष्टे आहेत. त्याचे वक्तृत्व श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारे आहे. सर्व जग अुलटे चालत असले तरी आपल्याला पटलेला विचार, अच्चार आणि आचार चालू ठेवणारे ते निश्चयाचे मेरू आहेत.

जे शिक्षेला किंवा छळाला भीत नाहीत त्यापैकी अनेक लोक जननिंदेला भितात. जननिंदा किंवा जनस्तुति याव्यावर दृष्टि ठेवून आपल्या मनाला मुरड घालतात. वीर सावरकरानी हिंदुत्वाचे राष्ट्रीय भूमिकेने स्पष्टीकरण आणि समर्थन केले, ते

असेच लोकाना पन्वण्यास जड, कित्येकाना बोचणारें आणि कित्येकांच्या स्वार्थावर गदा आणणारें असल्यामुळें त्याला कडाडून विरोध झाला. पण वीर सावरकर सर्व बुद्धिसामर्थ्य वेचून परोपरीनें त्याचें समर्थनच करीत राहिले. त्याप्रमाणेंच हिंदूंच्या मोळ्या समजुती आणि आचार यावर त्यानी अडविलेले बुद्धिवादाचे निर्भीड कोरडे अनेकाना झोंवणारे आणि विव्हल करणारे झाले. पण याहि सबंधात विरोधकावर चिडून न जातां पुनः पुन्हा साधार कोटिक्रमानें सावरकरानीं आपली मते मांडण्याचें सोडलें नाहीं. क्रातिकारकपणाव्यतिरिक्त सावरकर—चरित्राला तितकीच तेजस्वी अनेक अंगें आहेत, त्यापैकीच हें अेक होय.

अशा थोर पुरुषाच्या आयुष्याचें संकलित चित्र, जिवत अतिहास—लेखकाच्या घाटणीनें लिहून अनेक पुस्तकातून लोकांपुढे माडले जाणें अवश्य आहे. त्यायोगें अनेकाना देशार्थ आणि लोकोद्धारार्थ त्याग आणि कष्ट करण्याची स्फूर्ती मिळणार आहे प्रस्तुत पुस्तक अशाच प्रकारचें आहे. श्री. शि. ल. करंदीकर याचे मोठें सावरकर चरित्र किंवा सावरकराचे होअं घातलेले विस्तृत आत्मचरित्र वाचण्याची शक्ति आणि फुरसत नसणारे अनेकशः लोक आहेत. विद्यार्थी आणि मध्यमवयस्क असेहि त्यात आहेत. त्यांना या पुस्तकांत आलेले अित्थंभूत नि क्रमवार चरित्र फार उपयुक्त आहे. श्री. देशपांडे यांनीं स्वयंप्रेरणेने हें पुस्तक लिहून आणि प्रसिद्ध करून सावरकर विषयक वाङ्मयात महत्त्वाची मर घातली आहे.

कृतज्ञता

हैं चरित्र अर्धवट लिहिलें असताच 'दैनिक भारता'च्या व्यवस्थापकाना दाखविलें. १० मेस साजऱ्या हांणाऱ्या अभिनव भारत सांगता समारभाचे कार्यवाह श्री. श्री. पु. गोखले यानाही दाखविलें. त्यांनीं अनेक मोलवान सूचना केल्या. त्या मला पटल्या व मी त्या स्वीकारल्याही. त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्यवीर सावरकराचे चिरंजीव विश्वास सावरकर यांनीं स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचें छायाचित्र पुरविलें व लेखनात 'अ'ची वाराखडी असावी अशी अिच्छा व्यक्त केली. मी प्रथमपासूनच ती लिपी वापरत असतो; पण 'विश्वास' अिच्छेनें अधिक कर्मांशनें ती या चरित्रांत अपयोगिली आहे.

आता चरित्र तर लिहिलेंच. पण प्रस्तावना ? सावरकर चरित्र लिहितांना 'अधिकार याणी'नें लिहिणारा प्रस्तावनाकारच हवा. श्री. शि. ल. करदीकर याच्या चरित्रास साहित्य सम्राटानी प्रस्तावना दिली. मी श्री. ग. वि. केतकाराना भेटलों व त्यांना प्रस्तावना मागितली. त्यांनींही 'वीर विनायकाचें स्वागत'पर चार शब्द लिहिले.

ही सर्व सिद्धता झाल्यानंतर हें चरित्र प्रकाशित करण्याची व त्याची सुंदर सजावट करण्याची जोखमीची जबाबदारी माझे चुलते चित्रकार श्री. ग. वि. देशपांडे यांनीं अचलपट्टी व ती अुत्तम रीतीनें पार पाडली.

अंदिरा प्रेसचे श्री. ज. शं. मेढेकर यानी व त्याच्या कामगारानी पुस्तकाच्या छपाअर्चें काम वेळेवर व सुवक केले. मुम्बपृष्ठ श्री. सहस्रवृद्धे 'बालोद्यान प्रेस' यानी सुंदर छापून दिले.

प्रसिद्ध ब्लॉक मेकर श्री. मोघे यानी ब्लॉक्स सुवक व जलद करून दिले. तसेच श्री. बाबूराव ठोकळ 'श्री लेखन वाचन भांडार' यानी विक्रीची जबाबदारी स्विकारली व अभिनव भारत सागता समारभाच्या कार्यकारी मंडळाने पुस्तक १० मेस प्रसिद्ध करण्याचा योग जमवून दिला, तेव्हा त्याच्यावडल आणि पू. बाळशास्त्री हरदास व माननीय श्री गोडे या थोर व्यक्तीनी अभिप्राय देऊन व प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहाय्य करून उपकृत केले आहे त्याच्यावडल कृतज्ञता व्यक्त करणे माझे आद्य कर्तव्य आहे.

१० मे १९५२

वा. गो. देशपांडे

पुरस्कार

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर हे नाव आधुनिक भारतातील पराक्रमाचे, स्फूर्तीचे व तेजस्वी निर्भयतेचे प्रतीक व्हावे अितकें त्या नावाचे मोल आहे. सावरकराचे अुत्स्फूर्त चरित्र त्रिकाळचे संपादक श्री. शिवरामपत करदीकर यानीं लिहिलें अमून स्वतः सावरकरही खडश. आपलें आत्मचरित्र लिहित आहेत. सावरकरानी स्वतः लिहिलेल्या त्याच्या आत्मचरित्रातील तेजस्विता, अितर कोणीही त्याच्यावर लिहिलेल्या पुस्तकापेक्षा आगळीच असणार हें अुघड आहे. तथापि श्री. वा. गो देशपांडे याचे हें पुस्तक भारतातील या सर्वश्रेष्ठ विभूतीच्या जीवनाचा माध्यमिक शालेय शिक्षण घेत असलेल्या मुलाना जसा परिचय करून देतील तसा त्याच्या मोठ्या चरित्र ग्रंथानी होणार नाही. श्री. देशपांडे यानी हें चरित्र लिहून विद्यार्थ्यांचे दृष्टीने अतिशय मोलाचें कार्य केलेलें आहे, याबद्दल मी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. आज सावरकराच्या नावाला लोकप्रियतेची व सहज सन्मानाची बैठक नाही. भारत देशातील लोक आपला वीर व द्रष्टा ओळखावयास असमर्थ आहेत. पण सावरकराच्या जीवनाचा व तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म अभ्यास करणाऱ्या व्यक्तीला भावी वैभवशाली व मानवतेचें पुनर्रचनेचें कार्य करूं शकणाऱ्या भारताचे सावरकर हेच द्रष्टे आहेत हें मान्य करावेंच लागेल. जीव-

नाच्या सर्व दालनात ते आपल्या अपूर्व तेजानें तळपले आहेत. रेडियमच्या कणाप्रमाणें अखंड स्फुरणशाली असणारे त्यांचें जीवन अनेकांच्या जीवनांत कर्तृत्वाची महान् स्फूर्ति उत्पन्न करील. या भारत राष्ट्राच्या सर्वश्रेष्ठ गुणसंपत्तीचें महान् प्रतीक असलेल्या जीवनाचा श्री. देशपांडे यांनी विद्यार्थ्यांना या पुस्तकाच्या रूपानें करून दिलेला परिचय त्यांचे जीवन ध्येवादानें, पराक्रमानें व त्यागानें अजलावयास कारणीभूत होवो असें मी अिच्छितों.

अक्षय्यतृतीया
२७-४-५२

बाळशास्त्री हरदास

पालकांसाठीं

‘स्वातंत्र्यवीर सावरकराचं’ चरित्र लिहावं असं माझ्या मनात जेव्हा प्रथम आलं त्यावेळीं मी अिप्रजी सहावीत शिकत होतो. त्याचवेळी श्री. शि. ल. करंदीकर याचें चरित्रकथन वाचून संपविलें. पण त्या वेळीं तसें चरित्र लिहिणें मला जमलं नाहीं व शक्यहि झालं नाहीं.

पण सुमारे वर्षापूर्वीं माझ्या मनान पुन्हा अचल खाली व मी येथील ‘महाराष्ट्र प्रथालयात’ जाऊन चरित्र लिहिण्याच्या दृष्टीनं ‘सावरकाराचें आत्मचरित्र’ श्री. शि. ल. करंदीकरांनीं लिहिलेलें ‘सावरकर चरित्र कथन’ श्री. भट यांचें ‘अभिनव भारत’ ही व अितरहि अनेक पुस्तकें अभ्यासिली. अेवढ्या-वरून स्वातंत्र्यवीराच चरित्र व्हशी लिहिता येणं शक्य होतं.

प्रस्तुत चरित्र लिहित असतां प्रथम तें लहान मुलासाठी लिहावें असा विचार होता. परंतु पुढें तो अनेक मित्रांच्या सूचनेमुळें बदलावा लागून थोरानीं वाचलें तर त्यांनाही तें अपयुक्त वागवें व व्हावें म्हणून लिहिण्याची धाटणी थोडीव्हत बदलावी लागली, तरीही मूळ प्राधान्य मुलांना आहे हें विसरून चालणार नाहीं.

लहान मुलांचीं मनं ओल्या मातीसारखीं असतात. माती ओली आहे तोंवरच त्याला अिष्ट तें वळण देता येतें.

बालमनाचंही असंच आहे. या वयात न्याची मन कोवळी असतात. यावेळीं त्यांवर जसे संस्कार करावेत तसे ते पुढे चिरकाल टिकून राहतात. किंबहुना मुलाचें मोठेपण हें त्याच्या लहानपणचें प्रतिबिम्बच असते असें म्हटल्यास चुकणार नाही.

मुलाच्या मनाची ही ठेवण लक्षात घेऊनच पालकवर्गान त्याच्या समोवतालचं वातावरण निर्मळ राखलं पाहिजे.

मुलाना राजकारणाचं सोयर्सुतक तें काय ? अगर त्याना त्यातल कळणार तरी काय ? तेव्हा कोणत्याही राजकारणी पुढाऱ्याबद्दल आदर अगर अनादर या दोन्हीही गोष्टी यांज-पासून दूरच असतात. मात्र आपण राजकीय पुढाऱ्याबद्दल बोलताना ज्या भावना वरचेवर दर्शवूं त्या त्याच्या डोळ्यावर, मनावर व कानावर आदळत गेल्यास त्याचीही मत तीच बनतात. आणि वडिलांच्या मतानं राजकारणात जो तिरस्कृत असिम असेल त्याविषयी आपोआपच मुलाना तिटकाग वाटू लागतो आणि पुढे तो अितका वाढतो कीं, दुर्दैवानें तिस्कृत झालेल्या त्या व्यक्तीचें नावही त्याला सहन होत नाही. त्याच्या कपाळावर आठ्या चटतात, मुखातून शिव्याची अखोली वाहिली जाते. त्याच्या आयुष्याचा, त्यानें केलेल्या तळमळीच्या कार्याचा तो काडीमात्र विचार करण्यास तयार होत नाही.

आजची वस्तुस्थिति ही अशी आहे. आपल्या दृष्टीनं विरुद्ध असलेल्या पुढाऱ्याविषयी मुलाच्या मनात द्वेष निर्माण करण ही गोष्ट आपण आतां सोडली पाहिजे. अशा पुढाऱ्यांचीं खास

मुलासाठी लिहिलेली चरित्र पक्षोपपक्षाचा विचार न करता
दिली पाहिजेत. त्याची मनं आपण निर्मळ व चिकित्सक
वनत्रिली पाहिजेत

आणि या दृष्टीनं मी ' चरित्र ' लेखनास हात घालण्याचें
घाडस केले. आज मी सावरकर चरित्र निवडले आहे याळाही
कारणे तशीच आहेत. लहान सहान खेड्यापाड्यातूनही
त्याच्याविषयी अितका गैरसमज व द्वेष पसरविला गेला आहे
की, हा गैरसमज व ही गैरप्रथा तशीच राहू दिली तर तिचे
परिणाम अनिष्ट निदान ' भावी पिढी 'वर तरी अनिष्ट खास
होतील. हें स्पष्ट दिसणारे ' भावी अनिष्ट ' भस्मासुरी परिणाम
टाळणं व राजकारणातील गैरसमजाच्या धुक्यात बाळपिढीला
न वुटमळवण हें पालकवर्गाचें आद्य कर्तव्य आहे.

याच दृष्टीनं यानंतर महात्माजी, पंडितजी व सरदारजी
यांचीही चरित्रे मी लिहावयास वेणार आहे.

हीं चरित्रे लिहिताना ही खबरदारी अवश्य बाळगली
आहे की, प्रतिपक्षियाविषयीं तिरस्कार अुप्तन्न होअील असे
प्रसंग वा शब्द निवडून होतां होअील तों टाळले आहेत.

लेखक

अ भि प्रा य

श्री. वा. गो. देशपाण्डे यांनी लिहिलेले " वीर विनायक " या शीर्षकाचे स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे चरित्र मी वाचून पाहिले. हे चरित्र सुबोध भाषेत लिहिलेले असून विद्यार्थीवर्ग व लहान मुले यांना अद्बोधक वाटेल यात संशय नाही. वीर सावरकरविषयक बरोच पुस्तके आजवर मराठीत प्रसिद्ध झाली आहेत, परंतु ती सर्व प्रौढ भाषेत असल्यामुळे सामान्य जनतेस समजण्यास कठीण. प्रस्तुत चरित्र सुगम असून ते सामान्य जनतेला अपयोगी पडेल असे मला वाटते. थोर लोकांची चरित्रे ही नेहमीच स्फूर्तिदायक असतात. विशेषतः ती वाचल्याने लहान मुले व विद्यार्थी यांच्या मनावर अिष्ट तो परिणाम होतो. यास्तव सुगम भाषेत लिहिलेली थोर विभूतींची चरित्रे जितकी जास्त लिहिली जातील तितकी पाहिजेच आहेत. या दृष्टीने पहाता श्री. देशपाण्डे यांचा हा प्रथम प्रयत्न सर्वतोपरी अभिनंदनीय म्हटला पाहिजे.

पुणे ४
दि. २१/५/१९५२.

प. कृ. गोडे
क्युरेटर,
भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन
मन्दिर.

— मुलांनो —

अके दिवशी —

संध्याकाळचीं जेवणं झालीं आणि आम्हीं ओटीवर आलों. नेहमींच्या शिवाजाप्रमाणं लहान लहान मुल माझ्याभोंवती गोळा झालीं नि म्हणू लागली, 'दादा ! गोष्ट सांग ना अखादी.'

माझ्याजवळच्या गोष्टी म्हणजे रामाचा अक्षय अशा वाणाचा भाता थोडाच होता. सागून सागून माझ्याजवळच्या गोष्टी सपल्या होत्या व मी आता या मुलांना काय सांगायें याचा विचार करू लागलों, तोंच एक गमत आठवली.

जमलेल्या मुलांपैकीं प्रत्येकांला मी विचारलें कीं, मुलांनो, आज तुम्हीं घरीं काय जेवलात ?

प्रभाकर म्हणाला, 'मीं भात खाल्ला ' सुमन म्हणाली, 'मीं भाकरी खाल्ली.'

प्रत्येकाने जे जें आपण खाळे ते ते सांगितले.

मी सहज म्हटलें, 'काय रे मुलानो ! तुम्हाला ही भाकरी कोणी वाढली ?'

'आरीनें !' झटकन् सर्वानी उत्तर दिलें.

मी म्हटले, 'भाकरी आरीनें वाढली, कबूल. पण ती तुम्हाला मिळाली कुणामुळं नि कशी हें माहीत आहे का ?'

मुलाना काही सांगता आल नाही, तेव्हा मांच म्हणालो, 'अंका तर !'

'आपल्या तो रगू आहे ना' त्याचे वडील सदवा. नेहमी शेतावर जातात. असेच अनेक लोक कष्ट करतात, शेतावर जातात, मकाळ-पामून सध्याकाळपर्यंत रावतात, अन्हात घामानं थवथवतात, मेहनत मशागत करतात, नागरतात, पेरतात, कोळपतात. शेतकऱ्याची कारभारीण अन्हातान्हातून रान तुडवीत येते. घरघऱ्याला चटणी-भाकर देते. शेतकऱ्याची गुडघ्याअेवढी पोरही त्याला कामात थोडाफार हातभार लावतात. पिकाला खत घालतात. पाअूस पडताच जमीन हिरवी हिरवी होते. हळू हळू पिक मोठीं होतात, तरी भागलण कोळपण वगैरे शेतकऱ्याची मेहनत चालूच असते. मग पिकाना कणसं येतात. कणसात दाणे भरतात. योग्य वेळ येताच शेतकरी ती पिकं कापतात. कणसं खुडतात. शेतातच खळ करतात, खळ्यातून बैल व ऋळ फिरवतात आणि दाणे विलग होतात, कणस, पिश्या विलग होतात. मळणीनंतर शेतकरी व त्याची बायको, लहान लहान पोरं देग्वील उफणूं लागतात मोत्यासारखे ते टपोरे दाणे !'

‘आणि अिकडे आपले बाबा, दादा, सोरे कामाला जातात. सऱ्याकाळी येतात. तेही सर्व दिवसभर कष्ट करतात. पैसे आणतात आणि त्याचे धान्य घेऊन घरी आजीजवळ देतात.’

‘मग आजी काय करते ? बाबाच्या गैरहजेरीत आपले सर्व काम आटोपून ती ते नीट पाखडते, दळते. दळून दळून तिच्या हाताला फोड देखील येतात. मग आजी आपल्याला भाकरी करून देते. आणि तेव्हा कुठे आपल्याला भाकरी खायला मिळते.’

‘खरच का रे दादा ?’ मऱ्येच मुल म्हणाली, ‘तर मग सारीच माणस आपल्याला भाकरी देतात म्हणायच आपल्यासाठी अितके ळोक रावतात का ?’

‘हो तर ! पण कुणी कुणा अेकड्यासाठी नाही रावत सारीच सान्यासाठी रावतात.’

‘अगदी तसच आहे पहा आपल्या भारताच. आज आपला देश स्वतंत्र झाला आहे. आपले प्रधान नेहरू आहेत. त्याच्याच हातात आपल्या देशाची सारी सूत्र आहेत. पूर्वी आपले सूत्रधार अिग्रज असत. त्यावेळी अपण लिहावं काय, वाचाव काय, याच देखील स्वातंत्र्य नव्हत.’

‘पण आजपर्यंत अनेक वीर पुत्रानी आपल्या सुखी ससाराच अुजाड वाळवट केलं. रक्ताच पाणी केल व स्वातंत्र्याला पाजल. मासाचं रक्त केलं नि ते या वृक्षाच्या मुळाशी घातल. ते या पिकाच्या मुळाशी ओतल.’

‘अशा तऱ्हेन आपल्याच भाअूबंदांच्या रक्तामांसावर पुष्ट झालेली स्वातंत्र्याची भाकरी म. गाधी, प. नेहरू, सरदार वल्लभभाभी पटेल यानी आपल्या पानात वाढली आणि आज आपण ती मोठ्या आनंदाने मिटक्या मारून खात आहो.’

‘पण ती भाकरी खात असता आपल्या श्रमिकाची, की ज्यानी कष्ट करून ही भाकरी बनविली त्याची आठवण नको का ठेवायला ?’

‘आणि तशी जर आपण ठेवली नाही तर आपण कृतघ्न नाही का ठरणार’ केलेले अपकार आपण जाणत नाही असंय नाही का होणार’

‘म्हणूनच आज मी तुम्हाला अेक गोष्ट सागणार आहे. ही गोष्ट खूप मोठी आहे. ती गम्मत सागण्यास वरेच दिवस लागतील. रोज रात्री याच वेळीं मी ती गोष्ट सागत जाईन. मी ज्याची गोष्ट सागणार आहे ना, त्यान जन्मभर आपल्या रक्ताचं पाणी आपल्या स्वातंत्र्याच्या मुळाशीं ओतून आहे.

‘त्याच नाव—

विनायक दामोदर सावरकर’

— मूळवृत्तान्त व बालपण —

सामान्य गोष्टीच्या संवत्त सावरकराचे बालपण, तरुणपण, प्रौढपण ही सर्व अितर चार लोकासारखीच ठरतात. कारण सावरकर झाले तरी मनुष्यस्वभावाला पुढील गोष्टीत सामान्यच आहेत. पण मनुष्याचे सामान्यत्व किंवा असामान्यत्व हे अशा गोष्टीवरून न ठरविता, काही अितर विशेष गोष्टीवरून ठरवावे लागते. अशा गोष्टी योज्या पण त्याच महत्त्वाच्या असतात.

बालपणीच झालेली काव्यस्मृति व काव्यशक्ति या गोष्टी सावरकरामध्ये असामान्य कोटीपर्यंत होत्या. अत्कट देशभक्ति आणि स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची निर्भय घोषणा करण्याचे धैर्य हा सावरकराच्या अल्पवयातलाच गुणविशेष ठरतो.

— साहित्यसम्राट केलकर. प्रस्तावना (सावरकर चरित्र)

कोंकणच तें ! डोंगराळ आणि मागासलेला, पावसाळी आणि अकलकोंडा प्रदेश ! तेथे अर्जितावस्था ती कसची होणार ? नशीब काढावयाचच असेल तर या खडकाळ, अतराळ कोंकणी प्रदेशाचा त्याग करून जवळच असलेल्या देशावर जाऊन काढले पाहिजे, हे पूर्ण पटल्यानें अनेक कोंकणी कुटुंबे देशावर आली. सावरकर कुटुंब हेही त्यातलेच एक होय.

पूर्वी पेशवाईच्या काळात सावरकर-कुटुंबे चिपळूण तालुक्यातून गुहागर पेट्यातून देशावर आले. तेथे त्यांना भगूरजवळील राहुरी हें गाव अिनाम मिळालें. तेथेच त्यांनी वस्ती केली.

पेशवाईत त्यांनी चांगलाच विश्वास कमाविला होता. शेवटच्या लढाईत दुसऱ्या बाजीरावाने आपले कुटुंब विश्वासानं सावरकराच्या स्वाधीन केले होते. या बाजीरावसाहेबाची पळपटी धूळही सावरकराच्या या भगूर गावी लागली होती. त्यावेळी त्यांनी त्यांच्या आवडीची हरभऱ्याची खमग असूळ खाल्ली होती. सस्कृत विद्येच्या सन्मानार्थ त्यांच्या पैकीं एका पूर्वजाला पालखीचा मानही पेशव्याकडून मिळाला होता.

सावरकर नाव का पडलें ?—

सावरकराच्या घराण्यास सावरकर हे नाव का पडले ? काही म्हणा. माणसाची बुद्धि आडनावाचे संशोधन करण्यास नेहमीच घडपडत असते आणि काहीतरी ठोकताळा आख्यायिकांच्या रूपानें बसवून आपलें समाधान करीत असते.

रत्नागिरी जिल्ह्यात गुहागर पेट्यात पालशेत नावाचें एक गांव आहे. त्या गावाशेजारी सांवरवाडी आहे. या सांवरवाडीत सावरीची

म्हणजे कापसाची झाडे आहेत. यामुळेच त्या वाडीला तसे नाव पडलें. सावरकर मुळेचे येथलेच. म्हणून सावरवाडीतील ते सावरकर असे त्याच्या घराण्यास नाव पडले.

भगूर गाव —

सावरकराचे भगूर गाव पेशवांतील श्रीमताचे आडवते स्थान होते. तेथील पाणी उत्तम असे. गावाबाहेर एक पडकी वेस, महादेवाचे जुने देअूळ असा त्या गावाचा बाहेरील थाट होता. तेथे खंडोवाची भव्य मूर्ति अमून जवळ असलेल्या मठात पारिजातकाचे झाड डौलाने द्रुलत असे व सकाळीं शुभ्र फुलाचा सडा पसरित असे. गावाजवळूनच दारणा नदीचे शात व स्वच्छ पाणी झुळझुळ वहात असे. याच गावात सावरकराचे हरमट नावाचे कोणीतरी पूर्वज येअून राहिले होते.

आजी, वडील —

दामोदरपत हे सावरकराच्या वाडिलाच नाव. दामोदरपताना महादेवराव नावाचे थोरले भाअू होते. त्याना बापूकाकाही म्हणत. दामोदरपताचे वडील त्याचे लहानपणीच वारल्यामुळे बापूकाकावरच संसाराचा भार पडला. बापूकाकानीच त्याचं सर्व लहानपण व शिक्षण केलें होतें. त्याचे लग्नही बापूकाकानीच करून दिले होते. असें जरी होते तरी नियमाला धरून पुढें ग दोगात भाअूबदकी दरीच माजली. अितकी की, पुढें हें प्रकरण शब्दावरून गुद्यावरही येअू लागलें.

दामोदरपताचं शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झाले होते. त्याचा स्वभाव मानी, सकाची पण रागीट होता. तसेंच ते मोटे धार्मिक, शिस्तप्रीय व कडक टापटिणीचे होते.

दामोदरपताच्या पत्नी म्हणजे सावरकरबधूंच्या आजी राधाबाजी याही सालस, साध्या, देवभोळ्या, वत्सल, ससारदक्ष, पतीशी समरस होणाऱ्या आणि आनन्दी होत्या. त्यांना फळाफुलाची आवड फार असे. तीच आवड व तेच स्वभावविशेष पुढे त्यांच्या मुलात अनरले असल्यास नवल कसले ?

जन्म व बालपण—

राधाबाजींना प्रथम दोन मुले झाली, परंतु ती जगली नाहीत. तिसऱ्या खेपेस झालेलें मूलही जगेल की नाही याची त्यांना शकाच वाटे. पण देवानें कृपा केली व पुढची चार मुले वाचली, अेवढेच नव्हे तर जगात आपल नाव कमावून ग्वऱ्या अर्थानं जगली.

दामोदरपंताचं हें तिसरं अपत्य म्हणजे गणेशपत. गणेशपताच्या म्हणजे बाबाच्या पाठीवर विनायक विनायकाच्या म्हणजेच तात्याच्या पाठीवर अेक मुलगी मंना आणि तिच्या पाठीवर नारायण अशी पुत्ररत्ने या जगात नव्यान अवतरली दामोदरपताना नारायणाच्या पाठीवरचे अेवढेच अपत्यही लाभल नाही.

२८ मे १८८३ साली राधाबाजींच्या पोटी विनायकाने जन्म घेतला. त्याचा जन्म भृंगूर येथेच झाला. विशेष योगायोग असा की, १८८३ सालातच आद्य क्रातिकारक वासुदेव वळवत अेडन येथील तुरुंगात मरण पावले. या वासुदेव वळवतानी आपला देश स्वतंत्र करण्यासाठी पुष्कळच हाल अपेष्टा सोसल्या होत्या आणि शेवटीं त्यांना मरणही तुरुंगात आले होते. त्याची प्राणज्योत निमाली, पण तीच जणू विनायकाच्या शरिरात शिरली आणि त्यामुळेच की काय विनायकानही

पुढे मोठमोठ्या धाडसी व कष्टप्रद चळवळी केल्या नि गत्रला 'दे माय धरणी ठाय' करून सोडल.

बालपण —

विनायकाचे सारे बालपण 'भगूरा'तच गेलें. आजी तुळसीची पूजा करीत असता तिच्याजवळ बसाव, ती म्हणत असलेली रसपदी लक्ष देऊन अँकात्री आणि आजीनें दिलेला दुधाचा प्रसाद गट्ट करून टाकावा हा त्याचा नित्यक्रमच होऊन बसला होता. पुढें जसें त्याला याचायला येऊ लागलें त्यावेळी घरात सापडतील त्या जुन्या पोश्या तो वाचू लागला. आंगणी तशा काहीं लिहाऱ्या अस त्याला वाटूं लागल. चार बरोबरीची पोर गोळा करावी, जवळच असलेल्या अंबराशीत जावं, मनसोक्त धडगूम घालावा अशा आनंदात त्याचं बालपण निघून चालल होत.

शाळेत —

विनायकाच बालपण वाढत चाल्ल तस त्यान शाळेंत जाण आवश्यक भासू लागलं. तो शाळेत जाऊ लागला. शाळेंत गुरुजी जे शिकवीत ते तो मन लावून शिके. त्यान कधी तो चुकारपणा करीत नसे. शाळेत होणाऱ्या विषयाकडं त्याचं बारीक लक्ष असल्यान अरेवी शाळेच्या बाहेर त्याच्या अभ्यास करावा लागत नसे.

मग अरेवीचा वेळ हुदड्या घालण्यास सहजच सापडे. पण तो केवळ हुदड्याच घाली असें नाही. त्याही काळात आपण काहीतरी नवी विद्या शिकावी असं त्याला मनापासून वाटे.

या वयातच तो घोड्यावर बसायलाहि शिकला. पेशवाजीपासून चालत आलेली तलवार घरी होतीच. तलवारीचें त्यानें शिक्षण घेतले. रामलक्ष्मणाच्या कथा त्यान अकल्या होत्याच. आपणही तसच धनुष्य-बाण मारायला शिकाव अस त्याला वाटायला लागल. त्यान तीही विद्या आत्ममात करून सोडली.

बाबा-तात्यांची धनुर्विद्या

अकदा बाबा तरवारीचे वार वेळत होते आणि विनायक ते सफा-आने चुकवून बाण सोडीत होता. बाण सोडला असं बाबांना भास-वाव आणि बाण तसाच धनुष्याला ठेवावा असं त्यान तीन चार वेळा तरी केलं. बाबाला वाटल विनायक काही बाण सोडीत नाही. म्हणून तो काहींसा बेसावध राहिला.

विनायकान हीच संधि साधली नि आपल्या धनुष्याचा बाण सोडून दिला. बाणच तो ! आपल करायच काम त्यान फत्ते केल. बाबाचा हात रक्ताळला.

असा त्याचा खेळ चालू असताच त्यानं आपली शरीर-प्रकृती कमावण्याकडंही भरपूर लक्ष पुरविल. लहानपणापासूनच त्यानं शरि-राची योग्य ती काळजी घेतल्यामुळं पुढं त्याला मोठेपणीं अंदमानातल्या यमयातना सहन करता आल्या. अेवढच नव्हे तर प्रत्यक्ष यमराजाशी झालेल्या झुजांतूनही तो शीरसलामत सुटू शकला.

आजी विना भिकारी —

असे दिवसामागून दिवस चालले होते. मुल आजीच्या मायेखालीं वाटू लागली होती. पण कठोर दैवाला हे पहावलें नाही. त्यानं

आआीच्या मायेच हे आवरण निष्टूरपणें छिनावून घेतल आणि तीं मूल अश्रुड्या जगांत आआीविना कुडकुडत पडली.

आआी गेली. विनायकाची आआी कॉलप्याला बळी पडली. विनायक व त्याचीं लहानथोर भावड भिकारी बनलीं. म्हणतात ना, ' स्वामी तिन्ही जगाचा आआीविना भिकारी '

यावेळीं त्याच वय फार तर नऊ वर्षांच होत. धाकटा भाऊ नारायण तर अवघा चारच वर्षांचा होता.

वडीलच आआी झाले —

आआी गेली म्हणून विनायकाच्या वडिलानी आपल्या मुलाची आबाळ होऊ दिली नाही. दुसरं लग्न होण शक्य असूनही त्यानी तें केल नाही. कारण त्याना दिसत होत, दुसऱ्या लग्नानतर मुलाची गेटाची मूक मागेल पण मनाची नाही भागणार. मानवी मनाचा थाग मुलीच लागत नाही. मीमप्रतिज्ञा करूनही दुसऱ्या पत्नीच्या सहायासात या मुलाकड दुर्लक्ष होण अगदीच अशक्य नाही. म्हणूनच ते मुलाची आआी बनले. त्यानी मुलाना भरविले. आआीच्या प्रेमानं वाढविलं आणि बापाच्या कर्तव्यान शिकविल.

येसू वहिनी —

विनायकाच्या वडिलानी मुलाच संगोपन आआीप्रमाणेंच केलें. यातच त्यास विनायकाच्या वहिनीची जोड मिळाली. आआी गेल्या-नतर १-२ वर्षांतच बाबाचं लग्न झालं व घरांत 'येसू वहिनी' गोकळ्या मनान वावरूं लागली.

सो. येसू वहिनी

आपल्या प्रखर पातिव्रत्याने 'सती साखीचे' मानाचे न्यान कायमचें
मिळविणारी, लहान वयातच पति व मुलाप्रमाणे जतन केलेले
विनायकभावोजी, अदमानात खडी फोडणें, चऱ्ही पिसणे, तेल
काढणें असल्या यमयातना राष्ट्रासाठी सोशीत असता,
विरहाश्रूंनी ओली झालेली आपली दिव्य नजर
अदमानाकडे लावून पति भेटीची आतुरतेने वाट
पहात धाकटा दीर विनायक व पति यांचे
मातृप्रेमाने सगोपनाचे कर्तव्य बजावणारी,
पण दीर्घदेयी सरकारच्या दुष्टवृत्तीमुळे
पतिविरहातच अंत पावलेली त्यागी,
कर्तव्यनिष्ठ वीर महिला,
वावारावाची पत्नी.

विनायकची ही वहिनी स्वभावाने फार मायाळू होती. त्या घरात आल्यानंतर तिन त्या भावडाना आर्तीची अणीव मुळीसुद्धा भासू दिली नाही. त्यांतल्या त्यात तिचा विनायकावर भारी जीव. बाळ व प्रमाणी तिच्याहून लहान पडत. बावा तर नवरदेवच. मग राहतां राहिल्या विनायक. तोच तेवढा तिच्यावरोबरीचा.

विनायकही वहिनीशी मिसळून वागायचा. तो तिच्या खोल्या फार करी नाना पक्षाचे नाना आवाज काढून तो साप्याना स्तिमित करी. योराच्या हुबेहूब नकळत करून हसता हसता मुरकुंडी वळवे. त्याच्या अर्गा असलेल्या धर्म, बोलेकपणा, चौकसपणा व लाघवीपणा या गुणाने त्याने आपल्या वहिनीवर चागलीच छाप पाडली होती.

विनायकाच्या या वहिनीला लिहायवाचायला काही येत नव्हते. विनायकला वागीट वाटले. त्याने वहिनीला आणि आपल्या लहानग्या वहिणीला लिहायवाचायला शिकविले. लवकरच वहिनीची लिहिण्या-वाचण्यात चागलीच प्रगति झाली. अितकी को, पुढे बावा आणि विनायक अदमानात तुरुगात असताना त्याच्या आठवणी तिने लिहून ठेवल्या त्या अगदी साध्या, सुटसुटीत व मधुर शब्दात लिहिलेल्या आहेत. कोणी अखाद्या विद्वान विदुषीनेच त्या लिहून ठेवल्या नाहीत ना असे वाटल्यावाचून राहत नाही.

विनायकाच्या वहिनीच विनायकाशी केवळ वहिनीचंच नात नव्हत, अगर बावाशी बावाच्या पत्नीचच नव्हते तर त्याच्या कार्यातील विश्वास मित्राच, कर्तव्यदक्ष गुरुचही होतं. जेव्हा हे दोघे बंधू कारागारात अडकले तेव्हा तिने अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी विनबोभाट

पार पाडल्या, म्हणून तेवढ्यावरच विशल्या नाहीतर आणखी केवढा हाहाकार उडाला असता ते कल्पनेन वर्णन करता येणार नाही.

विनायक वाचे काय ?

विनायकाच्या बालपणी गावात केसरी, गुराखी, जगद्‌हितेच्छु अशीं वर्तमानपत्र येत दामोदरपंत त्याच्याकडून केसरी वाचून घेत. पुढे पुढे विनायकाला वाचनाची चागळीच गोडी लागली. तो स्वतः वाची. बरोबरीच्या संगड्याना वाचून दाखवी. पेशल्याची बखर, निबंधमाला अशीं मोठी मोठी पुस्तकेही तो मनापासून वाची आणि स्वतः काही चटक्ये, काही कविता करी.

लहानपणापासूनच त्याच्या मनात अशा त्रिटिशाविरुद्ध द्वेष पसरविणारी, चीड व आवेश उत्पन्न करणारी वर्तमानपत्रे येत असल्याने तेवढ्याशा चिमुकल्या वयातही त्याच्या मनात अिप्रजाविपर्यी तिरस्कार व द्वेष भरून राहिला. त्याला वाटू लागलं या परकी लोकाना हाकलून लावून पाहिजे आणि त्यासाठी आपण स्वतः काहीतरी केलं पाहिजे.

आणि त्याचा स्वभावही सघटनाप्रीय. गावातीलच राणू शिंप्याची मुल राजा आणि परशु, गोपाळ कुळकर्णी, आठवल्याचा वासू ही आणि अितर काहीं मडळी त्याच्या कच्छपी लागली. विनायकासारख्या हुपार तल्लु नि देशप्रीय मुलाचा त्याच्या संगड्यावर परिणाम काय होई ते त्यानेच आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे ते पाहणें चागलें. तो लिहितो—

“ माझ्या वाचनाचा, संगतीचा, राजकीय आकांक्षाचा, राजकीय खेळाचा, अत्सवाचा या सर्व मंडळीवर चिरस्थायी परिणाम होऊन

तद्भावी तशा खेडवळ स्थितीत जो होणें दुर्घट होते, असा त्याच्या बुद्धीचा आणि शक्तीचा त्या त्या प्रमाणांत विकास झाल्यामुळे पुढच्या अभिनव भारताच्या प्रचंड चळवळींत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें आपला लहानमोठा भाग अचलण्याची त्याच्या मनात पूर्ण सिद्धता तेव्हा-पसूनच होत गेली. ”

नाशीकला—

विनायकाच्या मराठी पाच अयत्ता पुण्या झाल्या. त्याला वारावे सरून तेरावें वर्ष लागले. आणि अिग्रजी शिकावयाला तो नाशिकला गेला. नाशिकला येण्यापूर्वीच त्याने घरी स्वतःच्या हिमतीनेच अिग्रजी दोन अयत्ताचा अभ्यास केला होता. नाशिकला जाताच तो शिवाजी-स्मृत्यमध्ये तिसरीत बसला व चार महिन्यानी चांथीत बसला.

संस्कारानंतर—

विनायक भगूरला असतानाच केसरीसारखी वर्तमानपत्र वाचून राष्ट्रीय विचारानें भारला होता. तशातच राष्ट्रीय वृत्तीच्या देशभक्तांनी चालविलेल्या शाळेतच त्यानं आपल नाव घातल. साहजीकच त्याचे राजकीय विचार व ध्येये पक्क होत चालूं. मुळातच सोनें तशातच अग्रीचा सहवास. मग काय, वाचनकशीच ठरायच !

नाशीकला विनायक आला तरी त्याचा मूळ स्वभाव काहीं बदलला नव्हता. त्याची भाषा मोठी मिष्टास, चेहरा सुंदर, नाजूक, ठसठसित आणि सहज छाप पाडणारा त्यामुळें येथेही त्याला बरींच मित्रमंडळीं भेटली. विनायक शाळेंत आल्यानंतर तेथील विद्यार्थ्यांत त्याच्या संस्कारानें अेक निराळीच प्रथा निर्माण झाली.

यापूर्वीचे विद्यार्थी चैनी व टवाळखोर आणि अथळ अभ्यासाचे असत. त्याने येताच ती परंपरा मोडून काढली नि विद्यार्थ्यांत राष्ट्राविषयी प्रेम उत्पन्न करणं, चार चौघानी ऐकत्र जमण, गुप्त खलबतं करण ही नवीन परंपरा विद्यार्थ्यांत निर्माण केली.

स्वातंत्र्य शाहीर कवि गोविन्द

विनायकानें नाशिकात आपल्याभोंवती जे मित्रगण गोळा केले होते त्यात गोविन्द दरेकर हा एक मराठा तरुण प्रमुख होता. त्याची व विनायकाची ओळख होण्यापूर्वी रंगेल व लुचोर मित्रात मिसळ्यावं व लावण्यादि पाचकळ काव्य लिहाव वा गाव असा त्याचा कार्यक्रम होता. पण विनायकाच्या सहवासात त्याच्यात एक विलक्षण क्रांति झाली. तमाशीथाटाचं वळाय लिहायच त्यान सोडून दिल व देशप्रेमानं ओथबलेठ काव्य तो लिहूं लागला.

वक्तृत्ववीर विनायक.—

नाशीकला असताना विनायकान अनेक चढाओढीत भाग घेतला. त्याने अभ्यासानें वक्तृत्वकला संपादिली होती. त्याच्या भाषणात वयाच्या मानाने फारच भारदस्तपणा, विचाराची परिष्टुतता, भाषामाधुर्य असे. त्यामुळे परीक्षकाना वाटे, हें व्याख्यान त्याचें स्वतःचें नसावें. त्यानें तें पाठ केलें असावें. आणि तसे ते बोलूनही दाखवीत व बक्षीस देण्यास वळखळ करीत. मानी विनायकाला हें मुळीच सहन होत नसे. अनेक अध्यक्षाशीं त्याची यामुळें चकमक अडे.

येथें असतांनाच त्यानें काहीं मित्राच्या सहाय्यानें राष्ट्रभक्तसमूह ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेत राष्ट्रावरील प्रेमानें भारलेले, सुखाचा,

अवदेंच नव्हे तर सर्वस्वाचा होम करण्यास सिद्ध असलेले, पडेल तेव्हा व पडेल तें काम करावयास तयार असलेले साहसी व धोरणी सभासदच फार.

त्याच्या रात्रीच्यारात्री दरेकरच्या घरी गप्पा मारण्यांत, कारस्थानं करण्यांत जात असत. लवकरच त्याच्या भित्रमंडळीची संख्या वाढली व त्याला त्यानें ' भित्रमेळा ' हें नाव दिलें. या मेळ्यातर्फे पुण्यास गणेशोत्सवांत व शिवोत्सवांत कार्यक्रम होत. निरनिराळीं पदें, स्वदेशीचा फटका, चाफेकराचा पोत्राडा, वाजी, तानाजी याचा पोत्राडा खड्या सुरात म्हणत व सारें पूर्णें मोहीत करत.

वडीलही गेले—

या व अशा दुय्यम शाळेतील गोष्टी चाडू होत्या. विनायक आपले सारे अद्योग व अलाढाली सभाळून अकेक अीयत्ता ओटाडीत होता. सर्व वर्षभर अितर अलाढाली कराव्या आणि परीक्षेच्या आधी मात्र सतत जागून अभ्यास करावा व पास व्हाव आणि तेंही चागल्या रीतीनं हें फक्त विनायकालाच साधे. तो कुठल्याही अीयत्तेंत नापास झाला नाही.

विनायक व त्याचा थोरला भाऊ बाबा यार्चे शालेय जीवन व्यवस्थित चालू होतें. पण त्याची आर्भी गेल्यापासून त्याच्यामगे दारिद्र्य नि सकटे हात धुवून पाठीशी लागली होती. सुमारे १८९९ च्या सप्टेंबरमध्ये भगूर गाधी प्लेगने कहर अुडवून दिला. प्लेग प्रतिबंधक सरकारी अुपाय फारच जालीम असल्यानें लोकाची अुदीर पडत असले तरी ते गुप्त ठेवण्याकडे प्रवृत्ती वळली होती. त्यामुळें तर प्लेगचे स्वरूप

भयंकरच झालें होतें. याच सार्थीत दामोदरपंत प्लेगनें पछाडले व शेवटीं त्याच महिन्याच्या ९ तारखेस त्याचें देहावसान झालें.

पण केवळ वडिलाचा वळी घेऊनच प्लेगचें समाधान झालें नाहीं. त्यांचे चुलते बापूकाकानाही त्याने अचुकपणें अुचललें. लहानग्या बाळालाही प्लेगनें पछाडलें. घरी वडील माणूस कोणीच नाहीं. हींच अेवटी ४ कच्चीवर्ची. जवळ राहाण्यास कोणी नाहीं, स्मशान-भूमीत भोंवतीं जळणाऱ्या प्रेताच्या प्रकाशात तेथील पडक्या देवा-ल्यांत वास्तव्य. वडील मावजय सौ. येसूबाबी व तें बंधुद्वय आपल्या आसनमरण धाकट्या लाडक्या भावाची अशा विकट परिस्थितीत श्श्रुपा करीत आहेत व जवळच अेक अिमानी कुत्रें त्या भयंकर काळ रात्री त्यांचे सोवतीस आहे, अशा स्थितीत तेथें राहणें धोक्याचं बनलं म्हणून तीं भावड नाशीकला आलीं.

बाळ तापान फणफणलेला. त्याची अवस्था फारच विकट झालेली, साऱ्याच्या तोंडचं पाणी पळालं होतं. त्याला हॉस्पिटलमध्ये ठेवण्यात आलं व त्याच्या सेवेस स्वतः बाबा तेथें राहिले.

बाबाच्या सेवेनें देवाला दया आली व बाळला बरें वाटूं लागलें. पण बाबाच त्या रोगानें आजारी पडले; तरी पुढें त्यांनाही बरें वाटूं लागलें. दैवाने खैरच केली म्हणायची.

यावेळी —

अिकडे प्लेगच्या वणऱ्यांत सावरकरांची लहान लहान मुलं होर-पळून निघत आहेत तीं तिकड भगूरला काय झालं ?

त्याच्या घरातून राधाबाईंच्या मृत्यूपासूनच लक्ष्मीने काढता पाय घेतला होता. पण प्लेगच्या सहारात सावरकर कुटुंबाची वाताहात झाली हे पाहून त्याच्या घरातील सर्व चीजवस्तु लंबा झाली. भाडीकुडी, कागदपत्र सारेच गडप झाले. एवढेच नव्हे तर पुढे जेव्हा बाबा घरची व्यवस्था पहावयास आले त्यावेळेस त्याच्या भोळेपणाचा व भावडेपणाचा फायदा घेऊन काहीनी त्याजकडून पैसेही अकळले आणि तेलही गेले तूपही गेले, हाती धुपाटणे म्हणजे दारिद्र्य मात्र राहिले. त्यामुळे बाबांना दुष्काळी कामावर नोकरीही धरावी लागली. घरी खायला काही नसावयाचेच. आवश्यक वस्तुसुद्धा लाभावयाच्या नाहीत.

तरीसुद्धा विनायकास याची थोडीसुद्धा झळ पोंचू नये म्हणून बाबा पति—पत्नि फार जपत असत. प्रसर्गी स्वतःच्या पोटास चिमटाही घेत. पण शक्यतो विनायकास कठू देत नसत. पण अंगादेवेळेस हें विंग वाहेर पडेच. मग बाबा येमूवहिनीवर सतापत, पण ती तरी काय करील विचारी ? वस्तू तर आवश्यक असावयाची आणि प्रतिकूल परिस्थितिमुळे बाबांना ती वेळेवर आणून देता यावयाची नाही. मग विनायकानें विचारल्यास त्याला काय बरे सागावयाचें ?

चाफेकर बंधू—

अशी अकंदर स्थिति होती, तरी जगाच्या अितर धामधुमी चालूच होत्या. अिकडे प्लेगनें लोक चिलटासारखे मरून पडत होते. मुकेनें तडफडत होते. तशातच हिंदुस्थानच्या राजीपणाचा शिक्षा बसलेल्या व्हिक्टोरिया राणीचा हिरकमहोत्सव साजरा करण्याची सरकारी आज्ञा सुटली.

याचवेळीं सुशिक्षितांवर व वर्तमानपत्रांवर अनेक जाचक बंधन घातली होती. याची विलक्षण चीड येऊन पुण्यास गणेशखिंडीच्या रस्त्यावर दामोदरपंत व बाळकृष्णपंत चाफेकरांनी रॅड व ऑयस्ट या दोन गोऱ्या साहेबांचा २२-६-१८९७ रोजी खून केला.

पुढें लवकरच ते सापडले या खटल्याशी टिळकाचा वादरायण संबंध जोडून त्याच्यावर सरकारनें राजद्रोहाचा खटला भरला. नातूबंधूंना तुरुंगात टाकलें. खटला चालू झाला लोकमान्याची गीता हातीं धरून चाफेकर फांशी गेले.

याचवेळीं आणखी अेक विशेष गोष्ट झाली आणि ती ही की, ज्या द्रवीडबंधूंनीं हा कट फोडला त्याचाही मार्ग राहिलेल्या चाफेकर, रानड्यांनी खून करून भावी फितुरांस दहशत बसविली. पुढे त्यांना तुरुंगात टाकलें. तेथेंही फांजदाराच्या अुर्मट अुत्तरानी चिडून त्यावर व वरुडीनवर पिस्तुल झाडले व अखेर चाफेकर, रानडे, साठे ही त्रयी फासावर लटकली.

अशा या घटना विनायकाच्या भोंवती घडत होत्या. देशात ब्रिटिश सरकारनें माजविलेला अत्याचार, चाफेकर बंधूसारखे घटाडीचे देशवीर, त्यांचे ते हृदयास भिडणारे, काळजास हात घालणारे जबाब, नवे नवे निर्बंध घालून दडपू पाहणारे हुकूम यानी त्याच्या दालमनावर विलक्षण परिणाम झाला आणि त्या भरात त्यानें ठरविलें कीं—

‘ स्वदेशाच्या छळाचा सूड घेऊन चाफेकर फांसावर चढले.
त्याच्या प्राणज्योतीनें जातां जाता चेतविलेली शत्रुंजयवृत्ती,

यज्ञकुडांत समिवेमागून समिधा टाकून अशीच भडकावीत
नेणे असेल तर त्याचें दायित्त्व आपल्यावरही पडत आहे.'

विनायक-चतुर्भुज झाला

चाफेकराच्या प्राणज्योतीने विज्ञता विज्ञता विनायकाची देशप्रेमाची
ज्योत पेटवून दिली. देशाचें ' स्वातंत्र्य परत मिळविण्यामाठीं सशस्त्र
क्रांतीचा केतु अभाळून मारता मारता मरेतो भुंजण्याची ' त्यानें प्रतिज्ञा
केली; तरी त्याचें शिक्षण याबलें नाहीं. १९०१ साली तो मॅट्रिक
अुत्तीर्ण झाला.

त्यानें स्थापन केलेल्या मित्रमेळा, अभिनव भारत या सघटना
बाळसे धरू लागल्या. विनायक मॅट्रिक झाला त्याच साली जव्हारचे
कारभारी माअूसानेव चिपळूणकर याच्या ' यमूताजी ' नावाच्या मुलीशीं
त्याचा विवाह झाला आणि त्याच्या सहाय्याने कॅलेजला जाण्याच्या
दृष्टीनें त्याचे घरी, मित्रमडळीत वारे वाहूं लागलें.

— फर्ग्यूसन कॉलेजांत —

नाशीक जिल्ह्याच्या मर्यादित क्षेत्रातच आपण आजवर कार्य करीत होतो, परंतु आपल्या मित्रमेळ्याची अुच्च तत्त्वे महाराष्ट्रातील तरुणांच्या मनावर बिंबवण्याकरिता मी पुण्यास फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये जात आहे. पुण्याच्या कॉलेजमध्ये महाराष्ट्रातील निवडक बुद्धिमान नवयुवकांची मने जर मी आपल्या ध्येयाने भरू शकलो, तर ते जेव्हा आपापल्या जिल्ह्यात व शहरोशहरांत जातील, तेव्हा या ध्येयाची ज्वाला घेऊनच ते अवघा महाराष्ट्र चेतवू शकतील, यामुळे सर्व महाराष्ट्रास अल्पावधीत मी अिष्ट ते वळण लावू शकेन. या माझ्या आकांक्षा मी पूर्ण करण्याचा कसून प्रयत्न करीन.

त्यांच्या या चळवळीकडं प्रथमवर्षी अध्यापकवर्ग संशय दृष्टीने पाहू लागला, दुसऱ्या वर्षी त्यांच्या हृदयात या आदोलनामुळे भय निर्माण झाले, तृतीय वर्षी भयाचे स्थान द्वेषाने

पटकावलें व चवथे वर्पीं तर त्याच्या द्वेपाग्रीस क्रोवाचें अिघन मिळाल्यामुळें, अध्यापकाच्या रागाच्या होळीत सावरकर संघाचे विद्यार्थी भरमसात होतात कीं काय अशीच जणो पाळी आली.

— श्री. भोपेकृत 'सावरकर जीवन चरित्र'

कॉलेजात प्रवेश करण्यापूर्वीच विनायकाचें ध्येय निश्चित झाले होते. 'देशस्वातंत्र्य हें त्याच्या जीवनाचें ध्येय व सशस्त्र क्रान्ति हा त्याचा ध्येयप्राप्तीचा मार्ग' ठरला होता. त्यामुळें कॉलेज प्रवेशानंतर त्याच्यात नवीन असा बदल होण्याच कारण नव्हतं. अल्ट त्यानें अगिकारलेल्या कार्यात त्याला नवीन रक्ताचे व आपल्या ध्येयास जुळणारे सहकारी हवे असल्याने तो त्या दृष्टीनें कॉलेजमध्ये वावरू लागला व तरुणाची देशभक्तिप्रीय व त्यागप्रीय संघटना उभारण्याच्या कामी त्याला भरपूर यश आलें.

कॉलेज शिक्षणास पुण्यास येताच विनायकाची कार्याची चक्रं जोरात चालू झालीं. लो. टिळक व शिवरामपंत परांजपे याजकडे त्याचें येणे जाणे सुरूं झालें. लो. टिळक तरुणास स्ववृत्तीचा व सावधगिरीचा अपारा देत; पण त्याचा अत्साह खडू देत नसत. परांजपे अशा क्रांतिप्रवण तरुणास उत्तेजनच देत. परांजप्याच्या मुलाशी-कृष्ण-रावाशीं-त्याची गाढ मैत्री जडली.

कॉलेजमध्ये असताना विनायकानें जर ढोळे दिपविणारें कोणतें कार्य केळें असेल तर परदेशी कपड्यांची होळी करण्याचे. या होळीस टिळकाचा, परांजप्याचा भरपूर पाठिंबा होता. अेवढेंच नव्हे तर ते

त्यात अघड अघड सामीलही होते. अेका छकड्यांन त्यानीं विदेशी कपडे भरले. त्यांवर गुलाल पुधळला. वाजत गाजत ही विदेशी कपड्यांची प्रेतयात्रा मंडाीपासून निघाली व लकडी पुलाजवळील अेका शेतांत अुतरवून आणि रचून त्याची होळी करून पेटविली. होळी घडाडू लागली. टिळकानी व पराजप्यानी व्याख्यानें दिली. टिळकानी सुचविल्याप्रमाणें होळी करावयाचीच तर पोरकट दिसता कामा नये, याची त्यानें प्रथमपागूनच खबरदारी घेतली.

विनायकाने विदेशी कपड्याची होळी केली खरें, पण त्यामुळें त्याजवर कॉलेजच्या चालकाची अितराजी शाली. त्यावेळचे प्रिन्सिपॉल रॅग्लर पराजपे यानी त्याला दहा रुपये दडाची व कॉलेजचे वसतीगृह सोडण्याची शिक्षा फर्माविली. विनायकानें त्याप्रमाणें वसतीगृह सोडलें आणि विद्यार्थ्यांनीं रक्त. वर्गणी करून निधि जमविला. त्यातील दहा रुपयाचा दण्ड भरला व बाकीचा पैसा विनायकानें 'पैसा फडा' स देअून टाकला.

विनायकास कॉलेज चालकानी दडाची व वसतिगृहातून हकाल-पट्टीची शिक्षा दिल्यानें टिळकाना सताप आला. त्याग व देशप्रेम यातून निर्माण झालेल्या कॉलेजच्या चालकानी केवळ दीडदमडीच्या सरकारी दानाला बळी पडून स्वाभिमानी व तेजरवी विद्यार्थ्याला ही शिक्षा देअून आपल्या अुज्वल परपरेस चालकानी पायाखाली तुडविलें. सात्विक संतापाच्या भरांत केसरीतून त्यांनी त्यांजवर खरभरीत टीका केली व स्पष्टपणें बजावलें, 'हे आमचे गुरुच नव्हेत.'

कॉलेजमधील सहकारी —

येथेही नाशीकप्रमाणेच विनायकाला नरान व कार्यकुशल सहकारी लाभले. बाबा खापर्डे डेक्कन कॉलेजात शिष्यत होते. आचार्य कालेलकराशीही याचवेळी त्याची मैत्री जडली. निरनिराळ्या कॉलेजात त्याच मित्रमंडळ विखुरलं होतं. त्या रवानी अेकत्र जमून विचार ठरविण्यासाठी साप्ताहिक बैठकी सुरू केल्या. पर्वतीच्या मागील बाजूस टेकडी आहे, त्या घळीतून त्याच्या गुप्त सभा व बैठकी भरून लागल्या. कॉलेजांत बरीच पुंडाळी माजून राहिली. प्रत्येक क्षेत्राचा तो राजकीय दृष्ट्या फायदा करून घेऊं लागला. प्राध्यापक वर्गाकडून शाबासकी, कचित्प्रसंगी 'कानपिचक्या' ही घेऊं लागला. हस्तलिखित मासिकातून देशभक्तीपूर्ण लेख व काव्ये तो लिहू लागला.

जगात काय चालले होतें ? —

पुण्यात या घडामोडी चालू होत्या तेव्हा अंबल्या मोठ्या अफाट जगातही काहीतरी अलथापालथ सुरू असलीच पाहिजे. तशातच जगातील कानाकोपग हुडकून काढणारी नि ओरड करणारी वर्तमानपत्र याचा सुळसुळाट झालेला. बारीक सारीक गोष्टी देखील चोहोंकडे तात्काळ पसरत.

एव हिंदुस्थानातच अिग्रजानी प्रजेला नि.शुल करून दुवलं केलं होतं, आमीप दाखवून भाळविलं होत, लाचेनं स्वार्थाच बनविलं होतं, नवनवीन बघनानीं जरूडून टाकलं होत. विद्यार्थ्यांनी राजकारणात भाग घ्यावयाचा नाही. नव्हे नव्हे, अखाद्या राष्ट्रीय पढाऱ्याच्या सभेलाही हजर रहावयाचें नाही असा कायदा करून नवशिक्षिताच्या

महत्त्वाकाक्षाचा खुडा चालविला. होता. अिलबर्ट बील मार्गे ध्यावयाला लाअून न्यायालयांत देखील गोरा व काळा हा भेद अभंग व अभेद्य राखला होता. क्रेडा बलुचिस्तानास जोडला होता. १८९५ मध्ये चित्रळ प्रकरण उपस्थित करून हिंदुस्थानच्या सरहद्दी बळकट केल्या होत्या व रशियाचा धोका शक्यतो कमी करण्याची आणि आपल्या हिंदुस्थानातील साम्राज्यास 'स्थिरता' आणण्याची त्याची कोशीस चालू होती. त्यातच बंगालच्या फाळणीने बंगाल्याच्या काळजावरच सुरी चालविणाऱ्या कर्झनची नेमणूक व्हावीसर्षय म्हणून केली होती. राज्यकारभारात होताहोर्तीत सुशिक्षितांना प्रवेश ध्यावयाचा नाही हें अिग्रजानी आधीपासूनच ठरविलं होत

या सर्वांतून काहीतरी आपल्यास मिळावें म्हणून चार सुशिक्षित मडळींनी 'अिडियन नॅशनल कॉंग्रेस' स्थापन केली होती व तिचे राज्यकारभारात अधिकार मिळविण्याचे सनदशीर प्रयत्न चालले होते. पण या मिळमिळीत भीक मागण्याला सरकार मुळीच भीक घालत नसल्याने त्याला यश येत नव्हते. अुलट प्रजेवर अत्याचार अधिक सुरू झाले होते. दडपशाहीचा वरवटा सर्वत्र फिरूं लागला होता. त्यामुळे प्रजा सत्रस्त झालीच होती. त्यातच काहीसा आत्मविश्वास निर्माण व्हावा म्हणून पोषक अशाच घटनाही घडत होत्या.

अंबिसिनियासारख्या छोट्या व निर्बल राष्ट्रानें अिटलीसारख्या बलाढ्य व शस्त्रसंपन्न राष्ट्राचा मोड केला. मागासलेले बोअर ! पण त्यानीं देखील अिग्रजाविरुद्ध अुठावणी केली. त्यांत त्याचा पगभव झाला खरें, पण त्यांनी टक्कर दिली हेंही तितकेंच खरें. चीनमध्ये

बॉक्सरी गुप्त संघटनेनें पॅर्किंगवर उघड उघड हल्ला चढविला. १९०२ मध्यें अिंप्रजाना आशियांतील अेका बुटक्या व छोट्या अशा जपान राष्ट्राशी तह करावा लागला. रशियात झारशाहीविरुद्ध जोराचा असंतोष माजला होता व झारशाही अुलथून पाडण्याचे यशस्वी गुप्त व अुघड कट व प्रयत्न चालू होते. यापूर्वी फ्रेंच लोकानीं फ्रेंचावर जुलूम करणारी—लुअ्रीची जुलमी राजवट अुलथून टाकली होती. अेवढेंच नव्हे तर सर्वच्या सर्व लुअ्री कुटुंबाचा फडशा अुडविला होता. अमेरिकेनें तर ब्रिटिशाशी झगडून स्वातंत्र्य संपादन केलेंच होतें. जी अमेरिका आज अेवढ्या अुच्च पदाला आली ती ब्रिटिशाची अेके-काळी बटीक होती हें आज कुणाला खरेंसुद्धा वाटणार नाही.

अन् अशा घटना का घटत होत्या? अेकमेकात स्पर्धा माजून राहिलेलीं राष्ट्रें अशी घुसफुसत असलेल्या छोट्या देशाना शस्त्रास्त्राची व पैशाची मदत करून हाताशीं धरत.

सशस्त्र क्रांतीकडे कल —

मग आपणही अुठावणी केल्यास कोणी राष्ट्र मदत करील काय? आपल्याला शस्त्र मिळविता येतील काय? आपण बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात अिंप्रजी सरकारविरुद्ध बंड अुभारूं शकूं काय? या व अशा प्रकारच्या अनेक विचारानीं विनायकाच्या मनात थैमान घातलं व त्याचं मन अुघड अुघड सशस्त्र क्रांतीकडे वळल. सशस्त्र क्रांति म्हटल्यावर ती प्रकट करता येत नाही. ती लपून लपूनच करावी लागते. यासाठीं त्यानें गुप्त संघटना स्थापन केल्या. या संघटनेचीं पाळंमूळ खोलवर रुजली होती. या संस्थेस 'अभिनव भारता'चें फार

सोठें भव्य नि अुदात्त स्वरूप प्राप्त झालें. पुढे पुढें विनायक लडन-मध्ये बॅरिस्टरीचा अभ्यास करीत असता तेथें या अभिनव भारतातील सदस्यानी देशभर क्रातीचा अुठाव केला होता. परदेशातून शस्त्रास्त्राची आवक, जहरी वाळ्याचा प्रसार, अिग्रज अधिकाऱ्याचे खून, बाँब्सचे कारखाने याच्या ज्वाला साऱ्या अिग्रज देशाला चाटू लागल्या होऱ्या त्याच्या वेदना त्याना अितक्या असव्य होअं लागल्या की त्याचे पडसाद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये वरचेवर अुमटूं लागले.

शारिरीक व पौद्धिक विकास —

अशा या धावपळीच्या काळात विनायकाची लेखणी आणि वाणी आपलं काम करतच होती. पूर्वाप्रमोणें भारदस्त प्रथाचें वाचनही चालूच होतें. या काळात त्याचा शारिरीक नि वौद्धिक विकास चांगलाच झाला.

पदवी परीक्षा —

आतां विनायकाची बी. अे. ची परीक्षा जवळ येअून ठेपली. बरो बरीचे मित्र व तो झटून अभ्यास करू लागला. परीक्षा दोन महिन्यांवर आली तरी अभ्यासास हात लागला नव्हता आणि आतांचा तर हा निर्वाणीचा व अभ्रतीचा प्रश्न होता.

नसत्या फंदात पडणारीं पोर अभ्यासात नेहमीच ‘ढ’ असतात. तीं कधीच चागल्या गुणांनीं पास होत नाहीत व पालकाचें नुकसान करीत असतात, असा लोकांत अेक प्रवाद निर्माण झाला होता व तो खराही होता. तो डाग आपल्या सहवासांतील कोणाही विद्यार्थ्यास लागतां कामा नये यावर त्याचा फार कटाक्ष असे.

म्हणूनच त्यानें प्रसंगी शाळा बुडवूनही अभ्यास केला व शेवटी बी. अ. च्या परीक्षेत यशही मिळविले दरम्यानच्या काळांत त्यानें मुंबईस जाऊन अल्. अल्. बी. च्या परीक्षा दिल्या होत्या व त्यांतही तो यशस्वी झाला होता. यावेळी त्याच्या संघटनेंत आज आपल्या मुंबई प्रांताचे मुख्य प्रधान असलेले बाळासाहेब खेर सामील झाले होते.

पुढें काय ?—

बी. अ. झाल्यानंतर आता पुढे काय, असा प्रश्न विनायकापुढें अभा राहिला, पण तोही अकस्मात सुटला. लंडनमध्ये असलेल्या श्यामजी कृष्णवर्माचे लो. टिळकाना अेक पत्र आले. त्यात त्यानी लिहिलें होत कीं, 'आम्ही परदेशी शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्त्या द्यावयाच्या ठरविल्या आहेत. विद्यार्थी राष्ट्राभिमानी हवा. आपल्या माहितीच्या योग्य अशा विद्यार्थ्यांची नावे कळाव.' '

श्यामजीचे मित्र राणा यानी या तीन शिष्यवृत्त्या ठेवल्या होत्या. पैकी अेक राणाप्रताप, दुसरी राष्ट्रीय मुसलमान विद्यार्थ्यांसाठी व तिसरी शिवाजी शिष्यवृत्ति.

टिळकाऱ्या शिफारसीनें विनायकाला शिवाजी शिष्यवृत्ति मिळाली. अेवढी शिष्यवृत्ति लंडनमध्ये राहून अभ्यास करण्यास अपुरी होती. म्हणून विनायक आपले सासरे भाअूसाहेब चिपळूणकरांस भेटला.

भाअूसाहेबाचं आपल्या जात्रयावर प्रेम फार. अेवढ्या लहान वयात त्याचें नाव सर्वतोमुखी झाले होतें. वर्तमानपत्रातून त्याचें लिखाण प्रसिद्ध होअू लागले होते. मुंबईच्या विहारी पत्रांतील त्याच्या लिखाणांनें सर्व भारतभर त्याचं नाव दुमदुमूं लागलं होतं. अशा जांवया-

बदल त्यांना अभिमान का न वाटावा ? त्यांनीं अिंग्लंडच्या अितर खर्चाची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली. आपला दुसराच मुलगा असं समजून त्यांनी त्याला सहाय्य केलं. त्यावेळीं त्यांना काय वाटत असेल बरं ?

सुखस्वप्नाचें बुडवुडे

आपला जावडी नाणावलेला बॅरिस्टर होअून येअील. खाऱ्यानें पैसा मिळवील. कदाचित जव्हारचा दिवाणही होअील आणि माझी मुलगी यमू सुखान ससार करील. त्याचा तो संसार डोळे भरून पाहता पाहता मला कोण धन्यता वाटेले ! आपली यमू भाग्याची म्हणून तिला हा विनायक 'पति' म्हणून प्राप्त झाला.

पण त्यांना काय कल्पना की, यमूच आयुग्य खडतर तपश्चर्येत, हालात जाणार आहे तें ? आता विनायक परत येअील तो बॅरिस्टर होअून, जव्हारचा दिवाण म्हणून येणार नाही, तर तो एक 'भयंकर' राजकीय कैदी म्हणून येणार व जन्मभर तुरुगात खितपत पडणार आणि आपल्या यमूस अेकाकी योगिनी जीवन कंठावे लागणार याची त्यांना पुसट तरी कल्पना आली असेल का ?

— लंडनमध्ये —

गोदावरीच्या काठावर जितक्या निर्भयतेने स्वातंत्र्य वीर सावरकरानीं भारतीय स्वातंत्र्याचा जयघोष केला तितक्याच निर्भयतेने टेम्स नदीच्या काठीही भर लंडनमध्ये त्यानीं त्या स्वातंत्र्याचा डंका गाजविला.

वि. श्री. जोशी. बॅ. सावरकर १९०८ व १९३८.

पण त्याना (सावरकरांना) सिव्हिल सर्व्हंट होण्याकरिता विलायतेला जावयाचें नव्हतें, तर तिकडे जाऊन हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मतप्रसाराचा जेक नवा अड्डा किंवा आखाडा हिंदी तरुणामध्ये निर्माण करावयाचा होता !

— न. चिं. केळकर. प्रस्तावना (सावरकर चरित्र.)

विनायकानें प्राथमिक शिक्षण भगूरला, दुय्यम शिक्षण नाशिकला नि अुच्च शिक्षण पुण्याला फर्ग्युसनमध्ये संपविलें. ज्या ज्या ठिकाणीं

मॅडम कामा

पॅरीसमध्ये प्रसिद्ध होणाऱ्या क्रातिकारकाच्या 'वंदेमातरम्' या पत्राच्या क्रातिकारक संपादिका, सावरकराच्या अभिनव भारताच्या प्रत्येक कार्यात घडाडोने पाअूल टाकणाऱ्या व जर्मनीमधील आंतरराष्ट्रीय सोशॅलिस्ट कॉंग्रेसमध्ये भारताच्या राष्ट्रध्वज अभिमानानें फडकविणाऱ्या व त्यास अभिवादन करण्यास सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींस हुक्मी आवाजात बजाविणाऱ्या पारशी विदुषी !

तो गेला तेथें तेथें त्यानें आपले मित्र जमविले व सघटित करून ठेवले. त्याने जमविलेले मित्र हे कार्याच्या तळमळीनं भारलेले, देश-प्रेमानें अचबळलेले होते. विनायकाच्या गैरहजेरीत देखील त्यानी घेतलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध अेकच रान अुठविलें व त्याना 'त्राही भगवान' करून सोडलें.

लंडनला आला —

ज्या मित्राच्या सान्निध्यांत गेली काही वर्षं आनदात आणि अुला-टालीत घालविली, ज्या मित्रांच्या सहाय्यान 'राष्ट्रभक्त समूहा'चे बीज रुजविलें, राष्ट्रभक्तसमूहाला 'मित्रमेळ्या'च्या रोपट्याचें स्वरूप आणलें व ज्या मित्राच्या सहाय्यानें त्या रोपट्याला 'अभिनव भारता'च्या विशाल वृक्षाचे स्वरूप दिले, त्या मित्राना त्या वृक्षाच्या जोपासनेसंबंधी योग्य त्या जबाबदारीच्या सूचना देऊन व त्याचा अश्रुपूर्ण नयनानी निरोप घेऊन विनायक 'पर्शिया' बोटीने १९०६ ला लंडनला येऊन पोहोचला.

पं. श्यामजी कृष्णवर्मा, राणा आणि मॅडम कामा —

विनायक लंडनला येण्यापूर्वीच पं. श्यामजी कृष्णवर्माना बुद्धिमान, अत्साही व त्यागी तरुणाचें मण्डळ जमा केलें होतें. १९-५ साली अिंडियन होमरूल सोसायटी स्थापून तिच्या विद्यमाने अिंडियन सोशियालिस्ट मासिक सुरू केलें. त्याच साली लंडनमध्ये येणाऱ्या हिंदी राष्ट्रीय तरुण विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय व्हावी म्हणून अिंडिया हाअूस नावाचें वसतीगृह स्थापन केले. श्यामजीच्या सहकार्याला राणा

व मॅडम कामा आणि अितरही काही हिंदी कार्यकर्ते धावून आले. राणानीं हिंदी विद्यार्थ्यांसाठीं शिष्यवृत्त्या ठेवल्या तर श्रीमति कामानीं जर्मनीमध्ये जागतिक समाजवादी परिपदेमध्ये भारताचें राष्ट्रीय निशाण म्हणून सूर्यकमलाकित तिरंगीध्वज फडकाविला. त्यावेळेस श्रीमति कामानीं औजस्वी अुद्गार काढलें की, ' हें पहा भारतीय स्वातंत्र्याचें निशाण हिंदी युवकाच्या हौतात्म्याच्या रक्ताने ते आधींच पवित्र झालेले आहे. लोक हो ! उठा आणि अभिनव भारताच्या या ध्वजाला प्रणाम करा ! ' अमेरिका, जर्मनी, आयर्लंड, फ्रान्स वगैरे युरोपातील प्रमुख राष्ट्रातील प्रमुख वर्तमानपत्रातून व मासिकातून हिंदुरथानविषयक लेख लिहून श्यामजीनी व पॅरीसमधील आपल्या ' वदेमातरम् ' पत्रामधून ज्वलंत लेख लिहून कामानी त्या राष्ट्रांचें लक्ष वेधले होतें.

अेवढ्या सर्व अनुकूल परिस्थितीने भुरभुरीत झालेल्या जमिनीत विनायकाचें कार्याचें बीज पडताच त्यास अकूर फुटून थोडक्याच काळात मोठ्या वृक्षाचे स्वरूप आलें असल्यास नवल कसचे ?

हालचाल —

विनायक लंडनला आला. त्याचे पहिले कांहीं दिवस स्वतःची व्यवस्था लावण्यात गेले. सर्व व्यवस्था ठाकठीक झाल्यानंतर त्याने आपल्या आवडीच्या कार्यास सुरवात केली.

डोळे उघडे ठेवून तो सभोंवार घडणाऱ्या घटनाकडे पाहू लागला. पार्लमेंटमध्ये होणारीं भारतमंत्री व सभासद यांची भारताविषयींचीं प्रश्नोत्तरे, तेथील प्रमुख वर्तमानपत्रातून भारतातील घटनावरील होणारे

प्रखर हल्ले व ते परतवून लावण्यास विनायकानें केलेले प्रतिहल्ले यांचें सविस्तर विवेचन तो नियमितपणें काळ पत्रांतून प्रसिद्ध करूं लागला. त्याचीं तीं 'लंडनचीं बातमीपत्रें' वाचून अनेक तरुणांचें रक्त सळसळें.

स्वतंत्र राष्ट्रांशीं संबंध—

अिकडे लंडनचीं अतिवृत्ते विनायक भारतास सादर करत होता, तर तिकडे निरनिराळ्या प्रमुख राष्ट्रांतील प्रमुख वर्तमानपत्रांतून भारतांतील ब्रिटिशांच्या जुलुमाचीं जळजळीत वर्णनें करीत होता. अवढेंच नव्हे तर ही जुलमी राजवट नाहीशी करण्यासाठीं भारतांतील तरुण किती हाल सोशीत आहेत, कशीं दिव्ये करीत आहेत याचेंही हृदय पिळवटणारें वर्णन करून साप्यांचीं मनं हिंदुस्थानवर केंद्रित करीत होता. त्याच्या या मार्गाला व कार्याला बरेच यश आलें. अितर युरोपीय राष्ट्रे हिंदुस्थानाकडे आदराने पाहूं लागलीं. जर्मनी तर अघड अघड हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करूं लागलें. पुढें पुढें तर इ.स.चा आणि पैशांची सटळ हातानें जर्मनीनें मदत केली. या क्रांतिकारकांनीं यादेलीं जें हिंदुस्थानविषयी प्रेम जर्मनीमध्ये निर्माण केलें त्या प्रेमाचा परिणाम म्हणजेच सुभाषबाबूना गेल्या महायुद्धांत मिळालेली जर्मनीची मुक्तहस्ते मदत होय.

गुप्त मंडळ्या—

केवळ व्याख्यानवाजी किंवा लेखनवाजी या साधनांनीं आपलें राष्ट्र स्वतंत्र होणार नाही. या फुसक्या साधनांनीं ब्रिटिशांवर काडिमात्र परिणाम होणार नाही. ब्रिटिशांना दहशत बसेल व कांहींतरी दरारा बसेल असें आपण करावयास पाहिजे. आणि आपण प्रत्यक्ष

कांहींतरी करीत आहोंत अशी खात्री पटली तरच परदेशस्थ राष्ट्र आपल्यास मदत करतील, असे विनायकास वाटूं लागले.

यासाठी आपण काय करवें ? त्याला प्रश्न पडला. पण त्याज-जवळ त्याचें अुत्तर तयार होतेंच. महत्त्वाकाक्षी, धाडसी, त्यागी, देश-भक्त तरुणाची सघटना तयार करण्यात तो अपेक्षेबाहेर यशस्वी झाला होता. त्यानें या तरुणास हाताशी धरलें. पुन्हा सामाहिक बैठकी, गुप्त बैठकी, चर्चा, सभा, सम्मेलने, भाषणें, उत्सव या गोष्टी सुरू झाल्या.

यावेळी लंडनच्या वारतव्यात त्याने बऱ्याच धाडसाच्या गोष्टी केल्या. त्याचें प्रत्येक पाऊल अधिक विश्वासानें व द्रुतगतीनें पडू लागले.

हिंदुस्थानात साधेल त्या मार्गाने व साधेल त्यावेळीं पिस्तुले वगैरे साहित्य पाठविण्याचा त्यानें धुमधडाका सुरू केला. प्रत्येक पोखरून त्यात पिस्तुलें भरावी व पोष्टानें हिंदुस्थानात पाठवावीं, येणारा जाणारा असिम गाठावा, त्याजजवळ कापडी बैठकीच्या लांकडी खुर्च्या घाव्यात, त्या बैठकातून पिस्तुले लपवावीत व त्या खुर्च्या हिंदुस्थानला रवाना कराव्यात, अखादेवेळेस आपल्या विश्वासांतील माणूसच शस्त्राखें घेऊन भारताकडे धाडावा हा त्याचा अपक्रम नेटानें चालू झाला व अतोनात यशस्वीही झाला. पुढे हिंदुस्थानातील अभिनव भारताच्या सदस्यांच्या हातीं ही पिस्तुलं येताच त्यांनी बड्या बड्या अंग्रज अधिकाऱ्यांचा खून करण्याचा सपाटा लावला. एकामागून एक गोऱ्या नोकरांचे मुडदे पडूं लागले. त्याच्या छातींत घडकी भरली. भारतात फिरणे अगर दारे काढणें त्यांना कठीण होऊन बसलं.

अशा प्रकारे हिंदुस्थानात विनायक आणि मंडळींकडून शस्त्राखं येतच होती. त्याचेच जोडीला विनायकानें महत्प्रयास घेऊन व अभ्यासून लिहिलेले मॅग्झिनी, १८५७ चें स्वातंत्र्ययुद्ध आदि ग्रंथ ब्रिटिश पोलिसाच्या, पोष्टल अधिकाऱ्याच्या डोळ्यात धूळ फेकून वेमालूमपणें पाठवावीत व त्याचा प्रसार करावा; यातही त्याला विलक्षण यश मिळाले. त्यानें लिहिलेले ग्रंथ अितके ज्वलज्जहाल असत कीं जन्माआधींच त्यावर सरकारची बंदी येई.

अशा ज्वलज्जहाल वाङ्मयाचा व तडफदार मोहक वाणीचा हिंदी तरुणावर भयंकर परिणाम होऊन त्याचे त्याजभोंवतीं अेक कडेंच जमलें.
सेनापति बापट—

याचवेळीं सेनापति बापटही पण मुंबवीहून आले होते. त्याचाही विनायकाशीं परिचय होऊन तेही विनायकाच्या तरुण गटात सामील झाले. विनायकानें बापटाना बॉंबची विद्या शिकण्यासाठीं पॅरीसला पाठविले. बापट पॅरीसला गेले व अेका रशियन तरुणीजवळ ती विद्या शिकलेही. बापट परत लंडनला आले. बॉम्बच्या पुस्तिका छापल्या जाऊं लागल्या व त्याचा भारतात प्रसार होऊं लागला.

अेकदा हा बॉम्बचा कारभार अगदी फुटण्याच्या बेतात आला होता, पण विनायकाच्या प्रसगावधानाने तो वाचला. त्याचें असें झालें. सर्वजण शेकोटीभोंवती बसले होते. जवळच प्रिस्किप अॅसीडचे डाग पडलेले कागद पडले होते. बापटानी ते अचलले नि शेकोटीत टाकून दिले. झाले ! खूप मोठा आवाज झाला. दैव बलवत्तर म्हणूनच विनायकानें कसेंबसें तें प्रकरण जिरविलें.

सेनापति बापट

बाँबची विधा हस्तगत होताच ब्रिटिश पार्लमेण्टवर तो टाकण्यास धावणारे, सावरकराच्या अभिनय भारताचे अेकवेळ क्रांतिकारक सभासद असलेले, भारतात सर्वत्र बॉम्बचा प्रसार करणारे, म. गाधींच्या चळवळीं-तही अहममहिमकेने भाग घेणारे, जनसेवा व देशसेवा प्राणा-पलिकडे मानणारे, गाधी-वध अभियोगात सारा महाराष्ट्र प्रक्षुब्ध झाला असता व सावरकराचें केवळ नावही घेणे अशक्य झालें असता 'अभियोगास' न्याय सहाय्य निधीस अुघड अुघड दहा रुपये देण्याचें धाडस करणारे पहिलेच न्यायप्रेमी व थोर अन्तःकरणाचे महाराष्ट्राचे देशप्रेमी व लाडके सेनापति.

यानंतर हिंदुस्थानात बॉम्बूचा प्रसार व्हावा म्हणून विनायकाने बापटाना भारतात पाठविले. या विद्येचा प्रसार भारतात फार मोठ्या प्रमाणात झाला. पुणे, नासीक, कोल्हापूर, बंगाल, मद्रास सर्वत्र बॉम्बू स्फोट होऊ लागले. ठिकठिकाणी बॉम्बूचे छोट्या प्रमाणांत कारखाने उघडले गेले.

ही बॉम्बूची विद्या हस्तगत होताच सरकारी अधिकाऱ्यावर, गाड्यावर बॉम्बू पडू लागले. असाच अेक स्फोट मुझफरपूर येथे झाला. वास्तवीक हा बॉम्बू मुझफरपूरच्या मॅजिस्ट्रेटवर टाकावयाचा होता, परंतु टागा मॅजिस्ट्रेटच्या घरापुढेच थावल्याने गैरसमज होऊन मॅजिस्ट्रेट अैवजी त्या टाग्यातील दोन युरोपियन स्त्रिया मात्र हकनाक प्राणास मुकल्या.

म्हणजे चोर सोडून संन्यासी बळी गेला. याबद्दल पुढे खदीराम बसू पकडला गेला व फाशीही गेला. मात्र बसूला पकडणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याचाही खून लवकरच झाला.

‘ धिंघ्रा प्रकरण ’ —

विनायकाच्या चरित्रात अनेक वीरांची चरित्र सामावली आहेत. त्यांत मदनलालला बऱ्याच वरचं, किंबहुना पहिलंच मानाचं स्थान प्राप्त झाल आहे. मदनलाल हा अेका पजाबी सिव्हिल इंजिनिअरचा मुलगा ‘ आपण अुच्च शिक्षण घेण्यास अिंग्लंडला जावं ’ असं त्याला फार वाटे; पण त्याचा स्वभाव पडला हूड, त्यामुळे त्या गोष्टीस त्याला वडिलाची संमति मिळेना; तेव्हा त्याने अिंग्लंडला जाणाऱ्या अेका बोटीवर आगलाव्याच्या हाताखालीं काम पत्करलें व तो लंडनला आला. तेथें त्याने शिक्षणांत प्रथम दर्जाचें यश मिळविलें.

लंडनमध्ये आल्यावर मदनलालची विनायकाशी ओळख झाली व तो वरचेवर भातभवनात जाऊं लागला. शेवटी तो अभिनव भारताचा सभासदही झाला.

मदनलाल आतिशय सोशीक होता. अेकदा त्यानें सर्वेचेसर्व टाचणी काही शर्यतीवरून तळहातात अरापार टोचून घेतली रक्ताचे कारजे अडू लागले तरी बेठ्यानें हूं की चूं केले नाही आणि 'आम्ही हिन्दी तरुणही सोशिकपणात अितराहून कमी नाही' हे पटवून दिले. तसेच दुसऱ्या अेका प्रसंगी बॉक्सचे मिश्रण तापविलें जात होतें ठराविक अुण्णतामानावर तें तापविलेहि गेले होते. आता तें नच अुतरलें तर साऱ्याचे प्राण तर गेलेच असते. शिवाय सारे विंग बाहेर पडून आजवरची सारी नपश्र्या व्यर्थ गेली असती. मिश्रण अुतरायला तर हवें होतें. अुतरण्यास जवळपास चिमटा तर नव्हता. आता करावें काय ? सारे विचारात पडले. पण हा पडा पुढे झाला. बहादुरानें तें अुकळतें मिश्रण दोन्ही हातांनी धरून खाली अुतरविलें. त्याच्या हाताचे पळकेच्या पळके निघाले.

मदनलाल जसा सोशिक, शूर व धाडसी होता, तसाच रगेल व बेफिकीरही पण होता. अेका प्रसंगी त्याच्या छेोरपणाबाबत त्याची विनायकानें चागलीच कान अुघाडणी केली.

त्यावेळीं भारतभवनात आतील दालनांत सभासदांची गुप्त बैठक भरली होती अन् बाहेर रस्त्यालगतच्या खोलीत मदनलाल रगेल गाण्याच्या 'रेकॉर्डस्' लावीत बसला होता. रस्त्यावर खोलीच्या

खिडकीपाशीं बेलूट पोरींचा घोळका जमला होता. गलबला वाहू लागला. नि आतील बैठकीला व्यत्यय येऊ लागला. विनायक बाहेर आला नि पहातो तो हे राजश्री ! विनायक थोडासा चिडूनच म्हणाला,

‘मदनलाल ! कृतीच्या आणि हौतात्म्याच्या गोष्टी बोलतोस आणि त्या गोष्टी श्रेष्ठ म्हणून बैठकी नि चर्चा टाळतोस ! या पोरींचा घोळका नि या गाण्याच्या ललकाच्या हीच काय तुझ्या कृतीचीं नि हौतात्म्याची लक्षणे ! ’

या अद्भारानीं मदनलाल अितका शरमला की, त्याने चार दिवस विनायकाला तोंडही दाखविले नाही, अन् त्यानन्तर अकस्मात विनायकापुढे येऊन त्याला विचारिलें, ‘खरच का हौतात्म्य गाजविण्याची वेळ आली आहे ? ’

विनायक म्हणाला, ‘हृतात्मा मनानें खचीर व सिद्ध झालेला असेल तर, त्यात प्राय हेही गर्भात असतें की, हौतात्म्य गाजविण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे. ’

विनायकाशी झालेल्या या भाषणानन्तर मदनलालात विलक्षण बदल झाला त्यानें आपले मूळचें वास्तव्य बदललें व मिसेस मेरी हॅरीसच्या घरीं वास्तव्य ठोकले. हिंदी विद्यार्थ्यांनी विनायक प्रभृतीच्या भारतभवनात न अडकता त्यांना आपल्या जाळ्यात ओढण्यासाठीं म्हणून जी सस्था तेथील काही ब्रिटिश व हिन्दी लोकानी काढली. त्या नॅशनल इंडियन असोशिएशनचा तो असोशियेट मॅबर बनला व विनायकाच्या घोळक्यातील अेक मॅट्रू आपल्या कळपात आल्या-

मदनलाल घिंघ्रा

मृत्यूच्या माडीवरही आर्जीच्या माडीवर लोळत असल्याचें सौख्य अप-
भोगीत असलेले, निर्विकार मनानें तुरुंगात कंगवा, आरसा आदि
सौंदर्य-प्रसाधक साधनाची मागणी करणारे, पिस्तुलाचा भयप्रद
अुपयोग करूनही नाडी नेहमीप्रमाणेच ठीक चालणारे व
पकडले असताही 'अहो तो पलिकडचा गोंगल जरा देता
का?' म्हणून विचारणारे, तो हाती येताच अैटीनें
डोब्यास लावणारे व पोलिसानी दडपला अमताही
साऱ्या जगास हादरविणारा जबाब-चॅलेंज देऊन
अजरामर ठरलेले भारताचे अभिनव भारतातील
हुतात्मा ते हे मदनलाल !

बदल त्यांनाही अेकप्रकारचा विजयी अभिमान वाटूं लागला. पण, बेठ्याना मदनलालच्या पोटातलं काय कळणार ?

मदनलालात झालेला हा बदल भारतभवनांतील अितर सभासदांना मुळीच पटला नाही. त्यानी अेकसारखा लकडा लावला की, 'मदनलाल फिरला, मदनलाल फिरू झाला, सबब त्याला आपल्या संस्थेच्या सभासदाच्या यादीतून कमी करावें.'

यावेळीं विनायकापुढे मोठाच पेच अुभा राहिला. मदनलालचे सर्व मनोव्यवहार त्याला माहीत होते, पण ते त्यास अुघड करता येत नव्हते. वर अिकडे या तिघांचें गुप्तगू काय झाले तें सभासदाना जर ठाअूक नाही तर मदनलालचे मनोव्यापार त्यांना कळणार तरी कसे ? अशी त्याची दोरावरची सर्कस चालू होती. कसेबसे त्यानें सभासदांचें समाधान केले की, आपण आणखी काही दिवस थांबून काय घडतें तें पाहूं.

आणि काय घडलें ?—

आणि थोड्या दिवस थाबल्यानंतर त्यांना काय दिसून आले ? मदनलाल फिरतुर झाला आहे असें का त्यांना दिसून आलें ? त्याच्या संस्थेच त्यांचें सभासदत्व का त्यांना रद्द करावें लागलें ? नाही. अुलट संस्थेच्या प्रत्येक सभासदाला मदनलालची कार्ति गावी असेंच वाटूं लागलें. असें त्यानें काय केलें बरें ?

हरएक प्रकारच्या हिकमती लढवून त्यानें पिस्तुलाचा परवाना काढला. नॅशनल अिंडियन असोसिएशनच्या स्त्री चवटणासाच्या सहा-

घ्याने बड्या घेंडांच्या ओळखी करून घेतल्या अन् अेका समारभ प्रसंगी त्याने कर्जन वायली व दुसरा अेक पारशी डॉक्टर याचा खून केला.

थोड्याच क्षणात त्याला पकडण्यात आले. त्यावेळी डॉक्टरने त्याची नाडी व छाती तपासली. डॉक्टरांची छाती धडधडत होती. परंतु मदनलालची नाडी नेहमीप्रमाणेच शांत चालू होती. कोठडीत अ्सता त्याने कंगवा, आरसा आदि साधनाची मागणी केली होती.

अशा या वीर पुरुषास १७ ऑगस्ट १९०९ ला फाशी दिले.

मदनलालचा जबाब—

मदनलालने कर्जन वायलीचा खून केल्याने आग्ल जनतेस धक्का बसला नसेल त्याच्या शतपटीने त्याच्या जवानीने साऱ्या जगास बसला. पिंप्राने आपल्या जवानीत सांगितले, 'अिप्रज लोकानी चाल-विलेले अमानुष ढोंग, त्यानी चालविलेला तमाशा व विटंबना आणि ते घेत असलेले भारतीयाचे पद्धतशीर खून, या कृत्यानीच मी हा खून करण्यास प्रवृत्त झाओं. जित आणि जेते यापैकीं आरले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याप्रित्यर्थ जितानी जेत्याचा खून केल्यास तो खून वा गुन्हा होत नाही.

तुम्ही मला फाशीं धा, खुशाल फागी धा. परमेश्वराच्या न्यायालयात मी निर्दोषी आहे.'

माय गोंड ! सावरकर !! सावरकर !!!—

वास्तविक मदनलालनं केलेल कृत्य 'देशा'साठी केलेलं होतं. त्यात त्याचा वैयक्तिक स्वार्थ मुळीच नव्हता. अर्थातच त्या कृत्याचा

निषेध करण्याची आवश्यकता नव्हती. निदान भारतीयानी तरी निषेध करण्याजोगें तें कृत्य खास नव्हतें. पण काहीं शिष्ट व महत् भारतीय राजकारण्याना हें कृत्य मानवलें नाहीं व त्यांनी त्याचा निषेध करण्यासाठीं अेक सभा भरवली. तेथें व्याख्यात्यानी त्याच्या निषेधाचीं भाषणें केली व निषेधपर ठराव माडला. त्या सभेचे अध्यक्ष आगाखान होते. त्यानी 'सर्वानुमते पास ना?' असें नाममात्र विचारून, मते न अजमावताच 'सर्वानुमते पास' असे जाहीर केले. त्या सभेस विनायकही हजर होता. ताडकन तो अुठून अुभा राहिला नि म्हणाला, 'नाहीं' टगवाला विरोधी मतेही पण आहेत.' तापलेला रस कानात ओतावा त्याप्रमाणे साऱ्या श्रोत्याची अवस्था झाली. त्या सर्वांचें लक्ष त्या तेजस्वी तरुणाकडे गेलें. जो तो आपापसात कुजबुजू लागला. 'कोण बरे हा वीर पुरुष असावा?' अेवढ्या प्रचंड सभेमध्ये विरोध करावयास ठाकणाऱ्या त्या तेजस्वी विनायकाविषयी प्रत्येकालाच अुत्सुकता लागून राहिली व त्याचें नाव जाणून घेण्याची जिज्ञासा अुत्पन्न झाली.

पण ज्यावेळी त्याना त्याच नाव कळून चुकल तेव्हा सभेंत जी काहीं धादल अुडाली ती अवर्णनीयच. केवळ 'सावरकर' या नावाची धास्ती अिंग्लडला किती बसली होती याचें तें अेक अुकृष्ट अुदाहरणच आहे किंबहुना महाराष्ट्राची ती परपरा आहे. मोगलाच्या स्त्रिया मुलाना गप्प बसविण्यासाठी 'संभाजी'चा धाक घालीत. संताजी-धनाजी तर मोगलाच्या घोड्याना पाण्यातसुद्धा दिसत व क्षणभर पाणी पिण्यासही ते थक्कत. बंगालमध्ये महाराष्ट्रियाची अितकी धडक

भरलेली असें की त्यानी त्यासाठी मराठा खंदक खोदला आणि आजही आपल्या स्वातंत्र्यातील सरकारला सर्वत्र मराठी वर्तमानपत्रेंच भेडसावत आहेत.

असो. त्यावेळीं त्या तरुणाचं नाव 'सावरकर' आहे असें कळलें मात्र, सर्वांच्याच हृदयात धडकी भरली. आतां हा तरुण काय भलताच प्रसंग निर्माण करील काय, असेंच ज्याला त्याला वाटू लागलें. आंग्लस्त्रिया रुडू लागल्या. कोणी खुर्ची खाली, बाकाखाली सापडेल त्या ठिकाणीं दडून बसू लागले. कोणी जीव घेऊन सैरावैरा पळू लागले.

असा तेथे अेकच कोलाहल माजून राहिला. सभेच पर्यवसान शेवटीं धक्काबुक्कीत झालं व विनायकाच्या डोळ्यांत जबर दुखापत झाली. हेरखात्यांत प्रवेश —

विनायक व त्याचे साथीदार आणि अितर क्रातिकारक या प्रचंड झुलाढाली करत असता ब्रिटिश सरकार काही झोपा घेत वसल नव्हते. अगर ब्रिटिश वर्तमानपत्रे अगदीच नादान बनली नव्हती त्याच्या तर डोळ्याला डोळा लागत नसे. सतत डोळ्यात तेल घालून ते सर्वत्र लक्ष पुरवत. लंडन टाइम्ससारख्या वर्तमानपत्रान तर विनायक व त्याची प्रभावळ आणि हिंदुस्थानात प्रत्यही घडत असलेला राजकीय क्षोभ यावर टीकेची झोड अुठविली होती. ब्रिटिश सरकारच्या दुबळ्या धोरणावर कडक हल्ले चढविले होते व काहीही करून या भारतीय क्रातिकारक चळवळी दडपल्याच पाहिजेत असें सुचविलें होतें.

खुद्द लंडनमध्ये आपल्याच बाधवाकडून टीकेचे शेलपागोटें बहाल मिळूं लागल्यावर सरकारनें सर्वत्र हेराचें जाळें पसरविलें. भारतभवना

रही पाळत ठेवली. खुद्द भारतभवनातही अेका हेरानें ठाण माडलें. ण विनायक कांहीं कच्च्या गुरुच्चा चेल्या नव्हता. त्यानें त्याच्या डोळ्यांत त्याचीच बोटें खुपसलीं. भारतभवनात ठाण माडून बसलेल्या इंगला मोठ्या चातुर्यानें फितविलें व सरकारचे सर्व वेत हाणून पाडले. याचप्रमाणें भारतीय तरुणावर देखरेख ठेवण्यासाठीं ब्रिटिशसरकारनें अेक हेरखातें उघडलें होते. त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी अेका हिंदी माणसाची 'प्रमुख' म्हणून नेमणूक केली होती. पण तोच मुळीं विनायकाचा हस्तक होता. त्यामुळें सरकारला विनायकाची हालचाल कळण्याअैवजी विनायकालाच सरकारच्या सर्व हालचालीची वित्तं-वातमी कळे.

अिकडे भारतात—

अशीं ब्रिटिशाना खडे चारणारी कृत्यं खुद्द त्याच्याच राजधानींत चाललीं असता अिकडे भारतात काय चाललें होतें? भारतांतील क्रातिकारकही नेटाने कार्य करीत होते. भारतीय क्रातिकारक आता परमोच्च विद्रुवर अुभे होे. त्याची पावळें आता विनाशाच्या खोल दरीकडे पडू लागली होती व लवकरच ते त्या कड्यावरून खालीं खोल दरींत कोसळणार होते.

विनायकाचे बवू बाबा याना जन्मठेपेची शिक्षा झाली होती. बाबाच्या गुप्त कागदपत्रही संग्रहीं बाळगण्याच्या व गळ्याला तात लागली असताही ते कोठे आहेत हें न सागण्याच्या अशा खुल्लकशा भासणाऱ्या चुकीचे घोर परिणाम लवकरच भोगावे लागणार होते.

पारध्यानें जाळें पसरलें —

नाशीकचा कलेक्टर जॅक्सन अेकदा किलोस्कर कंपनीचें शारदा नाटक पहाण्याम आला होता. गंधर्वांचें त्यातील शारदेचें काम पाहून तो व सर्व नाटकगृह मोहून गेलें होते. गंधर्वांचें गाणें रंगलें होतें. आणि हा मोका साधून अनंत कान्हेरे या क्रातिकारकानें जॅक्सनचा पिस्तुलानें खून केला. येथेंच भारतीय क्रातिकारकाच्या पराभवाचा पाया रचला गेला.

या खुनावदल कान्हेरे, कर्वे, देशपाडे या त्रिवर्गाना फाशी दिलें. या जॅक्सन खून खटल्यात नवीनच गोष्टी अुघडकीस आल्या व या सर्व हालचालीमागें जबरदस्त असा कोणाचा तरी हातही असावा असा सरकारला संशय आला.

जॅक्सनचा खून प्रत्यक्षपणें नाशकात झाला असला तरी त्याचा खरा सूत्रधार लंडनमध्ये आहे. त्याला पकडावा कसा व हिंदुस्थानातील न्यायालयामार्फत शिक्षा ठोठावावी कशी, याची हिंदुस्थान सरकारला विवंचना लागून राहिली.

मध्यतरी वावानी दडवून ठेवलेली सभासदांच्या नावाची यादी व अितर काही भक्रम पुरावा पोलिसांच्या हाती लागला. देशांत सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर झडत्या व धरपकड होऊन, या सर्व प्रकारचीं मुळं खोलवर रुजलीं असून या सर्वांची सूत्रं सावरकर लंडनमध्ये राहून हलवीत आहेत अशी सरकारची पूर्ण खात्री पटली. तसा पुरावाही प्राप्त झाला व तशा अर्थाचा खलिता ब्रिटिश सरकारकडे रवानाही.

शाला. पारध्यानें जाळें पसरून ठेवलें व तो शिकारीची वाट पाहूं लागला.

अखेर पारध गवसली—

हें जॅक्सन प्रकरण पूर्णपणें क्रांतिकारकाच्या अंगाशीं आलें. तिकडे लंडनमध्ये विनायकाच्या विरुद्ध सरकारच्या हालचाली चालूच होत्या. मध्यंतरी झालेल्या हालचाली, धिंघ्रा निषेधप्रकरणावेळीं झालेली जखम, खाण्याची आबाळ या सर्वांचा परिणाम म्हणून विनायक आजारी पडला व त्यानें फ्रान्समध्ये ब्रायटनला प्रयाण केलें. येथेंच त्याला समुद्रकिनारी 'सागरा प्राण तळमळला' हें सुप्रसिद्ध काव्य स्फुरलें.

भारतभवन ब्रिटिशांच्या वाढत्या रोषामुळें बंद करावें लागलें. पाल-बाबूंच्या निवासस्थानामध्ये सुद्धा राहणं धोक्याचं वाटूं लागलं. अवेढंच नव्हे तर अशक्य होऊन बसलं. त्याला राहण्याला घर मिळेलना व त्याची 'शय्याभूमितलं दिशोऽपि वसनं' अशी केविलवाणी स्थिति झाली. तेव्हां कांहीं दिवस तरी स्थानत्याग अवश्य होता.

पण हा स्थानत्याग त्याला फार दिवस लाभला नाहीं. हिंदुस्थानात शेंकडों क्रांतिकारक पकडले गेले. अनेकाना फांसावर लटकावलें. बाबाना जन्मठेप झाली. त्याची अंदमानात रवानगी झाली. अशुरांची मिळकत जप्त झाली व या सर्वांस कारण आपण, केवळ आपण व आपणच. असें असूनही आपणच अशा सुरक्षित ठिकाणी राहणं त्याच्या मनाला रुचेना व त्यानें फिरून लंडनला जाण्याचें ठरविलें.

विनायकाच्या लंडनला जाण्याला मॅडम कामा, पं. श्यामजी कृष्णवर्मा, राणाजी या सर्वांनी कसून विरोध केला. पण त्याने जुमानले नाही.

‘ ज्या लोकांनी संसारावर निखारे ठेवून आपल्या सर्वस्वाचा होम केला आणि बालपणापासून आपले पुढारीपण मान्य केले अशा लोकाना संकटात सापडलेले पाहून त्याचे अन्तःकरण द्रवले, त्याच्या मनाची शांति ढांसळली आणि आपले पुढारीपण सिद्ध करण्यासाठी तो तडक लंडनला येऊन दाखल झाला. ’

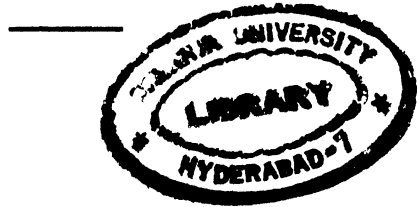
लंडनला येताच व्हिक्टोरिया स्टेशनवर स्कॉटलंड यार्डच्या गुप्त पोलिसांनी दि. १३ मार्च १९१० रोजी रात्री त्यास वॉरंट दाखवून कैद केले व अखेर भारताचा सिंह जाळ्यात अडकला आणि पारध्यास शिकार (पारध) गवसली.

सोडविण्याचा प्रयत्न—

विनायकाला अटक झाली व ब्रिक्स्टनच्या तुरुंगात डाबण्यात आले. सावरकर बचाव समितीतर्फे त्याच्या सोडवणुकीचे कायदेशीर प्रयत्न झाले व त्याजबरोबर त्याच्या धाडसी सहकाऱ्यांनी त्यास तुरुंगातून सोडवून नेण्याचे प्रयत्न केले, पण दुर्दैवाने त्यातील अेकही सफल झाला नाही.

ज्या वेळी त्याचे मित्राना त्यास भेटण्याची परवानगी मिळाली त्यावेळी त्यापैकी कोणातरी अेका मित्राचा पोशाख करून त्याने निघून जावे व मित्राने तेथे रहावे असे ठरले. त्यावेळी त्याजसमोर

संभाजीचा अतिहास होता. पण प्रकृतिभिन्नतेमुळे तो प्रयत्न त्यांना अमलात आणता आला नाही. दुसरा प्रयत्न आयरिश तरुणांच्या सहाय्याने करण्यात आला. खटला चालू असता विनायकास अेका गाडीतून कोर्टात नेत असत. अेकदा त्या गाडीवरच त्यांनी हल्ला केला. परन्तु सरकारला या बेताची आगाअूंच कुणकुण लागल्याने त्या दिवशी पोलिसांनी ती गाडी कोर्टाकडे मोकळीच नेली. त्यामुळे क्रांतिकारकांच्या हाती विनायक लागला नाही व क्रांतिकारकांचा तोही प्रयत्न हुकला. तेव्हा सनदशीर प्रयत्न जोराने सुरू झाले.

— कारागारांत —

आजपर्यंत शक्य तितकें अधिक काम करण्याची मी पराकाष्ठा केलेली आहे. आता मला अधिकांत अधिक दारुण दुःख सहन करण्याची पराकाष्ठा करूं द्या.

सावरकर जीवन चरित्र

हिंदुस्थानचा क्रातिसिंह अंग्रजांच्या जाळ्यात अडकला. विनायक अंग्रजांचा कैदी बनला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांत त्याजवर खटला भरण्यात आला नि त्याच्या सुनावणीस सुरवातही झाली.

खटला सुरू असताच सरकारला दिसून आलं कीं, विनायकाची मित्रमंडळी बऱ्याच अलाढाली करीत आहे. मोटमोठें नामांकित वकील देअून विनायकाची बाजू भक्कम करूं पहात आहेत. आणि न जाणो अँग्लंड हें लोकशाही प्रधान राष्ट्र आहे. आरोपीचा अखादा वकील काहींतरी विलक्षण मुद्दा अुपस्थित करील नि हातची पारघ सहजा-

सहजी निघून जाओल. यापेक्षा कांहींतरी युक्ति योजून आरोपीची चौकशी येथें न करतां हिंदुस्थानमध्येच करावी. हिंदुस्थान हें साम्राज्यांतर्गत राष्ट्र आहे. तेथील न्यायालयें आपलीच आहेत. तेथें आपण हवी तितकी कठोर शिक्षा ठोठावूं. याचें भाकीत लाला हरदयाळांनीही पुढील प्रमाणेंच केलें होतें—‘ कदाचित तिकडे हिंदुस्थानात बचावासाठी वकील—बॅरिस्टर देण्याची योजना होओल; पण चौकशी होओल ती शुद्ध पोरखेळाच्या स्वरूपाची होईल. ’

आणि हें जाणूनच सरकारी वकीलाने हा मुद्दा अणुस्थित केला. व न्यायालयानें ‘ आरोपीला त्याच्या देशातच चौकशी होणें हें अधिक फायद्याचें होओल ’ असा निकाल दिला.

तुरुंगातून हलविलें —

अर्थात न्यायालयाचीच सम्मति मिळाल्यावर ब्रिटिश सरकार थाबतें थोडेंच ! त्यानें त्यास हिंदुस्थानात नेण्याची जय्यत तयारी केली. त्याला ज्या ‘ मोरिया ’ बोटिवरून न्यावयाचें ती बोट मज्यतरी थाबणार की नाही याची वाच्यता सरकारने मुळीच होअूं दिली नाही. त्याला माहीतच होतें की, त्याचा मित्रगण विनायकास हरप्रयत्नें सोडविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

पण विनायक कांही बोळ्यानें, दूध पीत नव्हता. त्यानें ऋषिजी अर्फ व्ही. व्ही. ऐस् अय्यर, मॅडम कामा आदि सहकाऱ्यांना तुरुंगांतून गुप्त पत्रें लिहून ‘ मासेलिस बंदरावर जय्यत तयारीनिशीं सज्ज रहा ’ असा आदेश पाठविला आणि त्याप्रमाणें झालेंही. पण अशीरा.

ऋषिजी

श्री. व्ही. व्ही. ऐस् अय्यर ! खरें नाव व्यकट सुब्रह्मण्य अय्यर ! प्रथम
चैनी, अहमन्य पण पुढे सावरकरांचें 'ब्रिटिश राज्यपद्धतीनें आपल्या-
वर अपकार केले आहेत काय ?' या व्याख्यानानंतर सावरकरांचे
क्रांतिकार्यातील अजुवे हात बनले. भारतभवनात ठाण माडून
बसलेल्या हेराळाच चतुरांनीं आपल्या जाळ्यात अडक-
विलें. सावरकरांच्या अटकेनंतर त्यांच्या सुटकेसाठी अनेक
धाडसाचे प्रयत्न केले. ब्रिटिश हेराना सहजासहजी
चकविलें व चमकाविले. धिंघ्रा निषेध सभेच्यावेळी
सावरकराना जखम होताच जखम करणाऱ्यावर
चवताळून पिस्तूल रोखले. ते हे सावरकरांचे
ऋषितुल्य व बधुतुल्य नि सावरकरांच्या
अनुपस्थितींत अभिनव भारताची जबाब
दारी पत्करणारे विश्वासू सहकारी !

विनायकाला १-७-१० रोजी मोरिया बोटीवर चढविलें. बोट चालूं झाली. विनायकाचे विचारही चालू झाले. त्यानें विचार केला 'आपण कैदी बनलों. शिवाजीही कैदी बनला होता. पण त्यानें औरंगजेबाच्या डोळ्यात धूळ फेंकली व त्याच्या हातावर तुरी देऊन मोठ्या बदोबस्तातूनही निसटला. त्या शिवछत्रपतीच्या महाराष्ट्रातले आपण. आपणही महाराष्ट्राचें तेज दाखवूया व शत्रूला पटवूया की, महाराष्ट्र मेला नाही, तो अजून जिवंत आहे. ज्या महाराष्ट्रात हिंदुपत-पादशाही स्थापणारा शिवाजी झाला, अटकेवर ध्वज फडकविणारा राघोबा झाला, साऱ्या भारताला दरारा बसविणारा बाजीराव झाला, दिल्लीचें तख्त फोडणारा सदाशीवराव भाऊ झाला तो महाराष्ट्र मरेल कसा ?

विनायकाच्या मनात असा विचार आला मात्र, लगेच त्या दृष्टीनें तो संधि पाहूं लागला. बोट विस्केच्या उपसागरात शिरली. वादळी वारे वाहूं लागले. बोट हेलकावू लागली. विस्केचा उपसागार गेला. आता बोट मार्सेलिस बंदरात शिरली, तरीही विनायकाला संधि मिळाली नाही. होता होता मार्सेलिस बंदर आलें. बंदरात बोट थांबणार नाही असाच सर्वांचा समज करून दिला होता आणि कदाचित थांबलीही नसती. पण बोटीच्या अंजिनात बिघाड झाला नि बोट थांबली.

हीच खरी वेळ होती आणि विनायकानें ती साधलीही. त्यानें पहारेकऱ्यास 'संडास'मध्ये नेण्यास सांगितलें. पहारेकऱ्यानें त्यास संडास-मध्ये नेलें. आतील कैदी काय करीत आहे हें दिसावें म्हणून मोठ्या खुबीनें संडासांतील कांचाची रचना केली होती. चाणाक्ष विनायकानें हें तेव्हांच ताडलें व कांहींतरी निमित्तानें त्यानें पहारेकऱ्यास तेथून दूर

घालविलें व तेवढ्या मुदतीत अगावरील कपड्यांनें ते आरसे झाकून टाकले व संडासमधील पोर्टहोलमधून त्यांनें समुद्रांत अुडी घेतली. तें पोर्टहोल बरेंच लहान असल्यांनें विनायकाचें सारें अंग खरचटलें व रक्ताळलें; पण सागरानें त्यास अलगत झेल्लें व मासेलिसच्या धक्क्याजवळ नेअून सोडलें.

फ्रेंच हद्दीवर

धक्क्याजवळ येताच विनायकांनें तो अुंचच्या अुंच कडा चढण्यास प्रारंभ केला. पण थोडा वर जातो न जातो तोंच तो खाली पाण्यात कोसळला. सिंहगड चढत असतां तानाजीची यशवती घोरपड परतली. 'यशवंतींनें' अपशकून केला. पण अेवढ्यांनें 'तानाजी' डगमगला नाही. त्यांनें फिरून प्रयत्न केला. विनायकही पुन्हा प्रयत्न करून तो तट चढला नि फ्रेंच हद्दीला लागला.

जमिनीवर येतांच त्यांनें पोलिसास हाका मारण्यास सुरवात केली. तो स्वतः धावूं लागला. त्याला फ्रेंचाच्या न्यायालयात जायचं होतं. आपले सहकारी जवळपास तेथेंच कोठे आहेत का हें पहावयाचें होतें. पोहण्याचा, त्यांतच तट चढण्याचा शीण आलेला, अंग खरचटलेलें, भिकाऱ्यासारखाच नव्हे तर मत्राल्यासारखा भासणारा तो महाराष्ट्रीय वीर समोरून बसेस् येत असतां, मागून बसेस् जात असत पहात होता. त्यांत तो चढता तर केव्हांच न्यायालयात वा आपत्या मित्रांत पोचतां. पण त्याजवळ त्यावेळीं अेक दिडकीही नव्हती. त्याचे सहकारीही तेथें हजर नव्हतें आणि याचा परिणाम केवढा घोर झाला !

पुन्हां कैद —

विनायकानें अेवढा मोठा सावळा गोघळ केला तेव्हा बोटीवरही अेकच गडबड असळली. 'कैदी पळाला, कैदी पळाला, सावरकर पळाला' अशा आरोळ्या निघूं लागल्या. बोटीवरील प्रवाशांपैकी कोणी खेद, कोणी त्वेष, कोणी राग, कोणी आश्चर्य वा कोणी आनंदही दर्शवीत होते.

बोटीवरील अधिकारीही त्याचा पाठलाग करूं लागले. विनायक मध्यंतरी चढताना खाली न कोसळता, अगर त्याजजवळ अेखादी दिडकी वा पेनी असती, अथवा त्याचे बधुतुल्य व्ही व्ही. अेस् अय्यर प्रभृति सहकारी त्याचवेळी जवळपास कोठें असते, तर तो त्याच्या हातास मुळीच लागला नसता. कदाचित् त्याचें आयुष्यही निराळे बनलें असतें. पण विधिघटना कोणाला टाळता आली आहे का ?

शेवटी पाठलाग करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी विनायकाला गाठलेंच. 'आता आपला निभाव लागणार नाही' असें पाहतांच जवळ असलेल्या फ्रेंच पोलिसाच्या तो स्वाधीन झाला. पण फ्रेंच पोलीस पैशाला भाळला आणि लांच घेऊन त्यानें विनायकास ब्रिटिशाच्या ताब्यात परत दिलें.

विनायक परत कैदी म्हणून बोटीवर आला. आता त्याजवर कडक बंदोबस्त ठेवण्यांत आला. पहारेकरी त्याला पावलोंपावलीं डिव्चूं व हिणवूं लागले; पण करतो काय ? पिंजऱ्यांत डाबलेल्या सिंहासारकी स्याची अवस्था झाली होती.

हेगच्या न्यायालयाचे बाहुल्ये—

लांच देअून विनायकाला ब्रिटिश पोलिसानी परत घेतलं खरं, पण त्यानन्तर साऱ्या युरोपभर जो हल्लकल्लोळ माजला त्याला तोंड देणं हें काही सोप काम नव्हत.

विनायक 'फ्रेंचा'च्या 'जमिनी'वर उतरला होता, या गोष्टीचा त्याच्या मित्रांनी भरपूर फायदा करून ध्यायच ठरविल. राष्ट्राष्ट्रांचे ऐकमेकाशीं वागताना काहीं विशिष्ट नियम उरलेले आहेत व ती बंधनें प्रत्येक राष्ट्रनें पाळावयाची असतात. यानाच आंतरराष्ट्रीय कायदा म्हणतात. याच कायद्यातील ऐक कलम असे की, परकीय राष्ट्रांचा कैदी पळाला व दुसऱ्या राष्ट्रांच्या हद्दीत प्रवेशिला तर त्या कैद्यावरील मूळ राष्ट्रांचा अधिकार नाहीसा होतो व त्यावर नवीन सरकारचा अधिकार चालू होतो.

'या कळमाला धरून ब्रिटिशानी ताब्यात घेतलेला कैदी परत फ्रेंचाच्या ताब्यात द्यावा. नाहीतर तो आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा भंग ठरेल' असें वर्तमानपत्रातून सर्व दिशाकडून हल्ले सुरू झाले. प्रथम फ्रेंच व ब्रिटिश सरकार त्याची दखलच घेयीनात. पण पुढें या लिखाणात अितकी तीव्रता निर्माण झाली की, ब्रिटिश सरकारला हेगच्या न्यायालयात आरोपीच्या पिंजऱ्यात अुभें रहावें लागले. अशा प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय संघर्षाच्या कटकटी कांही अितर राष्ट्रांच्या प्रतिनिधीस न्यायाधीश नेमून सोडवावयाच्या असतात. नुकताच अिराणमधील तेलचा प्रश्न 'ब्रिटिशानी' 'हेगच्या' आंतरराष्ट्रीय न्यायालयापुढें नेला होता. पण जोंवर राष्ट्राष्ट्रात समबलत्व नाहीं किंवा जोंवर बल-

वान राष्ट्राच्या पंजाखालील राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची न्यायाधीश म्हणून नेमणूक होत आहे तोंवर तरी 'हेग' च्या आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाकडून न्याय्य न्याय मिळणं शक्य नाही. येथेही असेच झाले. हेग न्यायालयानं ब्रिटिशाना अनुकूल असाच निकाल दिला.

भारतात खटला चालू झाला —

तिकडे युरोपात आंतरराष्ट्रीय खळबळ माजून राहिली होती. जिकडे तिकडे हिंदुस्थान व सावरकर हेच प्रकरण गाजले होते. कोणी प्रौढी मिरवितात की, भारताला आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आजच केवळ प्राप्त झाले आहे. पण ही समजूत मुळांतच भ्रामक आहे. आज हिंदुस्थान स्वतंत्र आहे. भारताची लोकसंख्या अफाट आहे. तेव्हा पाश्चिमात्य व जगातील अंतर राष्ट्रांना हिंदुस्थानकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आजची जागतिक परिस्थितीच अशी आहे की, त्यामुळे लहान लहान राष्ट्रांनाही आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त होत आहे. तेवढ्यासाठी कोणी शेखी मिरवू नये की, 'माझ्यामुळे या राष्ट्राला महत्त्व प्राप्त झाले व जागतिक महत्त्व आले' आज अिराणही साऱ्या जगाच्या तोंडी आहे. अजिप्त आहे. चीन आहे. मध्या देखील जागतिक महत्त्व प्राप्त झालेला देश आहे. गेल्या महायुद्धात नेस्तनाबूद झालेलीं जपान, जर्मन ही राष्ट्रेही पुनरपि नव्या जगाच्या रजतपटावर चमकू पहात आहेत. पण भारताला याही पूर्वी 'सावरकरांनी आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आणून दिलं होतं.' त्यावेळी आपला देश स्वतंत्र नव्हता. देशांत सार्वत्रिक अुठावणी झाली नव्हती. आजच्यासारखे ब्रिटिनचें आसन डळमळीत झाले नव्हते. जगात पहिल्या प्रतीचें व सामर्थ्यसंपन्न असें ते राष्ट्र त्यावेळीं होतें.

आणि त्यावेळींच विनायकानें लंडनमध्ये राहून, ब्रिटिश सरकारवर मात करून, पेंचावर प्रतिपेंच टाकून व मार्सेलिस बंदरात 'खवळलेल्या सागरामध्ये—बोटीवरील अधिकाऱ्याकडून गोळ्याचा वर्षाव होत असूनही—अुडी घेऊन (आणि तेंही मोठ्या कडक बंदोबस्तात असता व कैदी असता,) भारताचा डंका त्रिखंड दुमुदुमत ठेवला होता.

अशा प्रकारे हेग प्रकरण चालू असताच त्या न्यायालयाच्या निर्णयाची वाटही न पाहतां हिंदुस्थान सरकारनें विनायकावर खटला भरला व चालूंही झाला. अर्थात हरदयाळनी म्हटल्याप्रमाणें येथील न्यायालयीन चौकशी म्हणजे शुद्ध पोरखेळच ठरली. न्यायालयीन सर्व दिखाऊ सोपस्कार झाले. विनायकानें या खटल्यात स्वतःची बाजू मांडण्याचं नाकारलं. त्याची मदर फ्रेंचांवर होती. आपले रक्षण फ्रान्स करील. कारण त्या राष्ट्राच्या अतिहासात स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वत्रयीची परंपरा प्रस्थापित झाली होती.

न्यायालयानें निकाल देताना सांगितले, 'अिग्लंडांत जाण्यापूर्वीचे आरोपीचें चरित्र व आरोपीनें अिग्लंडांत असतांना केलेली कृत्ये ही पाहता आरोपीनें पाठविलेलीं पिस्तुले, सरकारी अधिकाऱ्याचे खून करण्यासाठीच पाठविली होती व आरोपीने घाडलेल्या पत्रकांतून असे खून करण्याचा अुपदेश करण्यात आला होता हें सिद्ध होते. यासाठीं आम्ही आरोपीस जन्मठेपेची शिक्षा सांगतो. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या खटल्यांतील पुरावा पाहता, आरोपीनें जॅक्सनच्या खुनाला मदत केली आहे, असें सिद्ध होतें. याही आरोपासाठीं आरोपीस दुसऱ्या जन्म-

ठेपेची शिक्षा आम्ही सांगत आहोंत. या दोनही शिक्षा अेकाचवेळीं भोगावयाच्या आहेत व आरोपीची सर्व मालमत्ता जप्त व्हावयाची आहे. '

झालें ! भारतांतील खटल्याचा निकाल लागला व विनायक दोन जन्मठेपी झालेला भयंकर कैदी बनला. अशा भयंकर कैद्यासाठीं फ्रान्सनें आपला हेका चालवूं नये असा हेग न्यायालयानें निकाल दिला व फ्रान्सच्या दुर्बल अभ्रतीचा काडीइतकाही अुपयोग न होता विनायकाला अंदमानला काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्याला पाठविण्याचें सरकारनें मुक्रर केलें.

— अंदमानांत —

‘शौर्याची शर्थ करून विश्वासरावाने अल्पवयातच समरागणी आपला चिमुकला देह ठेवला. त्याच समरागणाच्या धुमश्चक्रीत त्याचा पितृबंधू सदाशिवरावभाऊ अल्पवयातच त्या भाऊ-गर्दांत नाहीसा झाला. श्री ज्ञानेश्वरानी आपलं अभिषिक्त कार्य अल्पवयातच संपवून आपली अवतारसमाप्ती केली; आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी देखील आपल्या तेजस्वी बुद्धीची अज्ज्वल ध्वजा फडकावून अिहलोकीची यात्रा अल्पवयातच संपविली. थोरल्या माधवरावानी पराक्रमाची दीर्घ मालिका गुंफून आपला देह ठेवला, तोही अल्पवयातच. त्याच अल्पवयात हा स्वातंत्र्यवीर आपलें अफाट कर्तृत्व नि अजोड शूरत्व जगाला दर्शवून, त्या कर्तृत्वानें नि शूरत्वानें जगाचे डोळे दिपवून, अेखाद्या कर्मयोग्याप्रमाणें अंदमानच्या काळ्या पाण्यावर, श्रीरामाप्रमाणें केवळ चौदाच वर्षे नव्हे तर आयुष्याचीं पन्नास

वर्षे वनवास भोगण्यासाठीं स्वकर्तव्य पालनाच्या विशाल आनंदांत निघून गेला.

— भा. द. खे

न्यायालयानें विनायकाला दोन जन्मठेपेची व असेल नसेल त्या मालमत्तेच्या जप्तीची शिक्षा दिली. न्यायालयीन निकालानन्तर तुरुंगात असता अेके दिवशी त्याची प्रियपत्नी त्यास भेटावयास आली.

आपले पति आता अंदमानावर जाणार. ५० वर्षे तेथें शिक्षा भोगणार. तेथील यमयातनातून ते परत येतील का, या विचारानीं तिचे डोळे पाण्यानें भरून गेले. विचारीचा सारा संसारच अैन तारुण्यात अुजाड बनला. पतीशी चार शब्द प्रेमळपणें बोलण्याचे सुखसुद्धा आता आपल्याला लाभणार नाही. स्त्रियाचा धर्म जो पतिसेवा त्याला तर तिला आता जवळ जवळ कायमचेंच मुकावें लगणार. त्यावेळीं तिच्या हृदयांत कोण कालवाकालव झाली असेल? पण ती एका शूर देशभक्ताची वीर पत्नी होती. तिने आपलें अन्तःकरण दगडासारखें घट्ट केलें व येतील त्या प्रसंगास तोंड देण्यास योगिनीप्रमाणें सिद्ध झाली.

या बिकट प्रसंगी त्या वीरपत्नीच साजेलशा शब्दातच विनायकानं सात्वन केल. तो म्हणाला,

‘तुम्ही वीरपत्नी आहात. सुशील, सुविद्य तशाच सुविचारी आहात. विचार करा. चार भितोआडच्या जगात राहून चारदोन मुलां-बाळांतच मनुष्याच्या आयुष्याची अितिशी आहे काय? असा संसार-कावळे चिमण्याही करतात. समंजसपणा धरा व भोंवतालचा विचार

करा. कदाचित् आपली ताटातूट झाल्यानेच अितर हजारों घरातून प्रेमाचें संगीत निर्माण होअं लागेल. सोन्याचा धूर निघूं लागेल. '

या सम्योचित व वीरोचित सांत्वनांनै तिला पुढील भकास काळ कंठण्यास थोडा तरी धीर मिळाला.

अंदमानकडे रवाना—

हिंदुस्थानातील विनायकाचा कारावास संपला. १-७-११ रोजी मद्रास बदरात 'महाराजा' बोटीवर त्याला चढविलें. महाराजा बोट चालूं झाली. कंसानें देवकीच्या माडीवरील तान्हुल्यास जितक्या कठोरतेनें हिसकून घेतलें तितक्याच कठोरतेनें, अगर त्याहीपेक्षा अकरूरानें कृष्णास यशोदामातेपासून कर्तव्यबुद्धीनें दूर नेले. तद्वत 'महाराजा' बोटीनें अनिच्छेनें भारताच्या या लेंकराला दूर नेलें व अेका भयानक व रुक्ष प्रदेशांत आणून सोडलें, ही उपमाच अधिक सार्थ होईल.

४ ७-११ रोजी 'महाराजा' बोट अंदमानला लागली व त्याच दिवसापासून त्याचें अंदमानातील 'भयकर कैद्या'चें जीवनास सुरुवात झाली.

अंदमानची स्थिति—

विनायकानें आपलें बालपण 'भगूरा'स संपविलें. विद्यार्थीदशा नाशीक व पुण्यास संपविली. क्रांतिकारक आयुष्य लंडनमध्ये घालविलें. आणि आता पुढील पन्नास वर्षे त्याला अंदमानात काढावयाची होती. अंदमानांत जातेवेळी त्याचें वय अवघे २७ होतें. म्हणजे त्यानें तारुण्यांत पदार्पण करून अवघी ३ वर्षे झाली होती. आतां पूर्वीप्रमाणें त्याची शैशवावस्था, बाल्यावस्था राहिली नव्हती. म्हणून येथून पुढे

त्यास 'विनायक' या अकेरी नावानें संबोधणें चूक होतील. यावेळीं जगात तो 'विनायक' या नावानें ओळखला जात नव्हता. तर 'सावरकर' हें त्याचें नाव जगभर निनादून राहिलें होतें. म्हणून आपणही त्याच नावानें त्यास संबोधणें अधिक चांगलें नाही का ?

सावरकर अदमानात येण्यापूर्वी अदमानाची स्थिति बरीच असंतोषाची झाली होती. सुरुवाती सुरुवातीच्या कैद्यांना मिळत असलेल्या सवलती रद्दवातल झाल्या होत्या. पठाण कैद्यांना ते गुन्हेगार असूनही केवळ आडदाड पठाण म्हणून अितर कैद्यांवर देखरेख ठेवण्याचे अधिकार प्राप्त झाले होते. ते हे पठाण व अितर अधिकारी या बंदिवानांवर अनन्वित जुलूम करूं लागले. अमानुष कामें करावयास लहान बंदिवानांचें रक्त शोषणाचें काम राजरोसपणें या बड्या जळवाकडून चालू होतें. यामुळे बंदिवान व अधिकारी यांच्यांत वारंवार खटके उडत. पण अधिकाऱ्यांच्या हातात सत्ता असल्यानें कैद्यांच्या घुसफुशीचा फारसा उपयोग होत नसे. उलट अशा असंतुष्टतेमुळे वरिष्ठांची अितराजी मात्र होत असे.

सावरकर अदमानांत आले नि ही जबरदस्ती बंद होत आली कारण त्यांचा घाळमेळी व अुठाठेवी स्वभाव येथेही स्वस्थ बसूं देत नव्हता. येथेही त्यांनी कैद्यात अेकमेकाविषयी आपुलकी, स्वत्व स्वाभिमान व प्रेम निर्माण केलें. त्यांच्यांत संघटना करून प्रचंड बळ संपादिलें व अधिकाऱ्यांस नमविलें. संप, अन्नत्याग यासारखी तेजस्वी हत्यारें उपसून जुलमी अधिकाऱ्यांना 'सळो की पळो' करून सोडलें,

बाबाराव सावरकर

आणि हे बाबाराव सावरकर ! स्वा. सावरकरांचे थोरले बंधू ! स्वतःच्या जीवनाचा ' स्वातंत्र्य ' लढ्यांत पूर्णपणे होम करून देशास ' वीर विनायका ' चे फल प्राप्त करून दिलें. आज सजविलेलें स्वातंत्र्याचें मन्दिर आपण मनसोक्त पहात आहोत. स्वा. सावरकरासारखे अनेक संगमरवरी पत्थर या स्वातंत्र्य मन्दिराच्या भिंतीत आपण पहात आहोंत, पण या स्वातंत्र्य मन्दिराचा पाया बाबाराव सावरकरासारख्या प्रसिद्धी-विन्मुख पण कर्तव्यतत्पर फत्तरावर अुभारला आहे. त्यांना आपण प्रथम कन्दन करूया !

अंदमानातील कैद्यांना धर्मचिन्हें अंगावर वापरूं देण्यास मनाची असे. अेका पंजाबी ब्राह्मण तरुणाने स्वतः बलिदान केलें व त्यामुळें धर्मचिन्हांवरील बंदी अुठवावी लागली. तुरुंगांत खितपत पडलेल्या कैद्यांना खावयास बऱ्यापैकी सुद्धा अन्न मिळत नसे. तें सुधारावे म्हणून अनेक बंदिवांनानीं अुपवास करावयास आरंभ केला. नानी गोपाळ हा तर कोवळा तरुण, पण त्यानें ७२ दिवस अुपवास केला. त्यातही कैद्यानी यश मिळविलें व अन्नात सुधारणा झाली.

शिक्षाचे स्वरूप—

सावरकर अदमानात आल्यानंतर त्यांनाही अितर कैद्याप्रमाणें शारीरिक कष्टाची कामें अगमेहनतीने करावी लागली. ती नारळाची वासलात लावणें, त्याच्या शेड्या व केशर सोडविणें, तें केशर व शेड्या कुटून काथ्याच्या दोऱ्या वळणें, आतील खोवऱ्याची भकलं घाण्यात घालणे, घाणा ओढून त्यातून तेल गाळणे आणि चुकून कुठें गुप्त पत्र अगर कोरा कागद सापडला तरीही त्यास टागलेल्या हलकडीत अडकळवून लोंबकळवणें व सर्व शरीर रक्तलाळित करणें, हीं सारी कामे सावरकरानी केलीं व या साऱ्या शिक्षा त्यानी निमूटपणे सोसल्या.

मात्र यातूनही काही कैदी नदगोपाळासारखे निघत. कामात व्यवस्थित टाळाटाळ करीत व योग्य तीं अुत्तरें देअून अधिकाऱ्यावर मात करीत. त्यांना चूप बसवीत. काहीं कैदी अुघड अुघड अधिकाऱ्याचा पाणअुतारा करीत.

काहींना अंदमानातील हाल अितके जाणवत कीं, त्यांना जगणें-

सुद्धा असह्य होती. अिदुभूषणसारखे कैदी तर आत्महत्या करीत. अुल्हासकरासारख्या कैद्यांना वेड लागे, बाबाराव सावरकरांसारख्या कैद्यांना क्षयाचा त्रास होअी.

अशा प्रकारच्या रानटी शिक्षांचा सावरकरांच्या शरिरावर फार अनिष्ट परिणाम झाला. दिवसेंदिवस त्याची प्रकृति क्षीण होअूं लागली. अितर अनेक व्याधींचा किरकोळ त्रास होअूं लागला. क्षयाचीं पूर्व-चिन्हें दिमू लागली. वजन घटत घटत ९२ पाँडांवर येअून ठेपलें. दरम्यानच्या काळात सावरकरांच्या मनात अनेक वार आत्महत्येचे विचार चमकून गेले. पण विचारावर धिवेकानें मात केली व तसें काही अभद्र घडून आलें नाही.

अशा स्थितीत दिवस कंठीत असताही त्याच्या नेहमीच्या गोष्टी चालूच होत्या. अंदमानात नवीन येणाऱ्या कैद्यांकडून भारताविषयी नवीन गोष्टींचें ज्ञान घेणं चालूच होत. वेडयांच्या खुळखुळ्या आवाजावर साकेतिक लिपी बसविलेली होती. गळ्यांतील डी तिकिटांचा सदेशवाहक बिल्ल्याप्रमाणें अुपयोग केला होता. लिहिण्यास कारागृहाच्या नियमाप्रमाणें कागद मिळत नसे, तर तुडंगाच्या भिंतीच्या विटावर कोरून ठेवात. स्वतः मुखोद्वृत करीत. लवकरच शिक्षा सपून बाहेर पडणार असणाऱ्या बंदियांनाकडून पाठ करवून घेत. किंवा अनेक हिकमतीनें कागद मिळवून त्यावर आपले काव्य अुतरवीत आणि मग त्याचा भारतांत प्रसार होअी ज्या काव्यान सावरकरांना अभिजात कवि अशी मान्यता मिळवून दिली तें 'कमला' हें काव्य याच अंधार कोठडीत जन्माला आलें.

हिंदुत्वाचा पाया—

यक्षपत्नी व यक्ष आपापले विरह दिवस जसे मोठ्या कष्टानं मोजीत घालवीत, तद्वत सावरकर आपल्या भारतमातेच्या वियोगाचे अंदमानातील दिवस घालवीत होते. या वास्तव्यात त्यांना दिसून आलं की, आपला हिंदू समाज विस्कळीत आहे. आपल्याच बाघवां-विषयी तो अुदासीन आहे. खुद्द अदमानातच पठाणानी पद्दतशीर मुस्लिमीकरण चालविलें होतें. अशा धर्मातरित कैद्याशी हिंदू कैदी फटकून वागत. यामुळें अदमानातील हिंदू कैद्याची सख्या दिवसेदिवस घटूं लागली तर मुसलमानी कैद्याची वाढू लागली. हिंदूधर्मावरील हा घाला सावरकरानी जाणला व त्यात जातीनें लक्ष घालून व प्रसर्गी अितर हिंदू कैद्याचा रोप पत्करूनही हे पठाणीकरण हाणून पाडले. येथूनच त्याचे लक्ष हिंदुत्वाकडे, निद्रिस्त हिंदुत्वाकडे गेले. रत्नागिरीस सभोंवार पाहिले की, हिंदूवर आजपर्यंत अनेक हल्ले झाले आहेत. अद्यापिहि हिंदूवर अत्याचार होत आहेत व पुटेही जलम नि अना-चार चालूच रहाणार. या सर्व घडामोडीचा त्यानी अभ्यास केला व त्याची खात्री पटली की, मुसलमान हिंदुत्वावर घाला घालून स्वत.चें राष्ट्र हिंदुस्थानात स्थापू पहात आहेत. शून्यातून ते पाकिस्तान निर्मू पहात आहेत. त्यास शह द्यायचा असेल तर हिंदूनी संघटित झाळ पाहिजे, हिंदू म्हणूनच जगल पाहिजे व हिंदू म्हणूनच मेल पाहिजे.

लष्करीकरणाची मूहूर्तमेढ—

सावरकराच्या आयुष्यात 'हिंदुत्वाचा' पाया अंदमानच्या लहानशा नोउडीत घातला गेला व त्यानी अहिंदूशी हिंदूनी वागताना पुढील-

प्रमाणें वागावें असा अपारा दिला. तो काहीं काल परवाचा झालेला त्याचा कायापालट नव्हे. त्यानीं बजावलें, 'अहिंदू येतील तर त्याचे-सह, न येतील तर त्यांचेवाचून, व विरोध करतील तर त्या विरोधास अुच्छेदून हिंदू आपलें न्याय्य स्वातंत्र्य मिळवतीलच मिळवतील.'

जशी सावरकराची 'हिंदुत्वाची' भूमिका पूर्वीचीच आहे. त्याच प्रमाणें 'लष्करी' करणाची भूमिकाही त्यानीं पूर्वीच स्वीकारली आहे. तीही काही गेल्या महायुद्धात सोयीप्रमाणें स्वीकारलेली व हिंदुस्थानावरील साहेबाची पकड घट्ट व्हावी म्हणून केलेली 'रिफ्लेक्शन'ची आरोळी नव्हे. कारण अदमानातच सावरकराच्या 'सैनिकीकरण'ची मुहूर्तमेढ रोवली गेली १४ सालचं युद्ध जर्मनीगट विरुद्ध अँग्लडगट असें चालू होत जर्मन जहाज अंदमानाभोंवती घिरव्या घालत होतं. सावरकर प्रभृति राजवदीना त्यांना पळवून न्यायच होतं. लाला हरदयाळ अेकवेळ सावरकराचे विश्वासू म्हकारी होते. त्यानीं अमेरिकेंत 'गदग' पार्टी स्थापन केली होती. जर्मनीनें आपल्या पार्टीस शस्त्राची व अर्थाची मदत करावी अशी त्याची खटपट चालू होती. आणि त्यास यशही आलें. पण ब्रिटिशांचें सुदैव व भारताचें दुर्दैव म्हणून 'गदग' पार्टीस यश आले नाही. व शेवटीं जर्मनीही पराभवाच्या खोल दरीत कोसळला.

युद्धात जर्मनीचा पराभव होणार हें दूरदर्शीपणानें जाणूनच अिकडे भारतात लो. टिळकानी 'सैनिकीकरण'चा घडाडीनें पुरस्कार चालविला होता. लोकमान्य यावेळीं कांहीं सरकारचे कैदी नव्हते. अगर त्यांना स्वतःची सुटका करून घ्यावयाची नव्हती. अथवा स्वतःचा

स्वार्थही त्यांना साधावयाचा नव्हता किंवा ब्रिटिशांची पकडही हिंदुस्थानभोंवती घट्ट करावयाची नव्हती. मग त्यांनी सैनिकीकरणाने अगर दिरोधी पक्ष सावरकराच्या सैनिकीकरण धोरणाची टरेंबाजी अडवीत असता वापरणाऱ्या अपहासगर्भ रिक्तभरतीचे धोरण का स्वीकारले? अलट त्यांना देश स्वतंत्र करावयाचा होता व ते हें निश्चित जाणून होते की 'आल्या सर्वांचा आपण अवश्य फायदा घेतला पाहिजे. १८५७ नंतर भारताला निःशस्त्र करून ब्रिटिशांनी गोगलगाय बनविलें आहे. साध्या चाकूनही भारतीय तरुण अर्धमेल्या होत आहे. अन् हें युद्ध आले नसते तर अद्यापही त्याची तीक्ष्ण स्थिति झाली असती. देवानें खैर केली नी म्हणूनच युद्धात भारतीयांना प्रत्यक्ष प्रवेश मिळाला. त्यांनी आता शिकस्त केली पाहिजे. सर्व सैनिकी क्षेत्रें व्यापली पाहिजेत नि लढाऊ बनलें पाहिजे, तरच आपल्या राष्ट्राचा स्वातंत्र्य लढ्यात व त्या नंतर स्वातंत्र्य मदिरास चिरस्थायी स्वरूप देण्यास निभाव लागेल. अरेबी नाही.

सैनिकीकरणाचा अंदाजानातून प्रचार करताना सावरकराचीही हीच विचारप्रणाली होती. अगदी अलिकडच्या काळातही हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून त्यांनी हेंच मत प्रतिपादन केलें व आजही ते याच मताचा पाठपुरावा करीत आहेत. त्यांचें निश्चित मत हें आहे की, कोणत्याही राष्ट्राचें स्वातंत्र्य व अभ्रत हीं त्या राष्ट्रांत सज्ज असलेल्या सैनिकी सामर्थ्यावर अवलंबून आहेत.

साक्षरता प्रसार—

हिंदुत्व आणि सैनिकीकरण यांबरोबरच सावरकरांनी आणखीहि

काही राष्ट्राच्या हिताची कामं केलीं. त्यापैकींच साक्षरताप्रसार हेंही अेक होय.

अंदमानात येणारे सर्वच कैदी काहीं शिकलेले नसत. त्यामुळे त्यांना सुशिक्षितात उत्पन्न झालेले देशप्रेम, स्वातंत्र्य, नीति व अनीति याची काहीच कल्पना नसे. भयकर स्वरूपाचे खाजगी हेज्यादाव्याचे गुन्हे करून काही कैदी अंदमानात येत. सावरकरानी या सर्वांना हाताशी धरले. त्यांना लिहायवाचायला शिकविले. पूर्वी जो कैद्याचा कर्दनकाळ म्हणून गाजलेला तुरुंगाधिकारी बारी होता तो अतिशय जुलमी होता. तो यावेळी बदलला होता व त्याचाच कोणी नातलग तुरुंगाधिकारी झाला होता. या अधिकाऱ्याने त्याच्या पुढील कार्यात काहीच अडथळा आणला नाही. आणि यावेळी कैद्यातही मोठी अेकजूट झाली होती. त्याची थोडीशी चुणूक अधिकारी वर्गाला दिसून आली होती २० साली जेव्हा लोकमान्य टिळक वारले तेव्हा तुरुंगातील सर्व कैद्यांनी अपवास केला व सुतकदीन पाळला. या त्याच्या संघटनसामर्थ्यामुळे अधिकारीवर्ग बिचकू लागला होता.

बढती व सुटका —

अधिकारीवर्ग कैद्यांना मिळू लागला येथपर्यंत सावरकरानीं मजल टोकली. आतापर्यंत अंदमानातील अधिकारीवर्ग फर्मावील त्या शिक्षा भोगाव्यात, जुलमी शिक्षा व वाअीट अन्न याविरुद्ध कैद्यात चेतना उत्पन्न करावी, संप, अन्न सत्याग्रह घडवून अधिकारीवर्गावर दडपण आणावं व कैदीवर्गात आत्मविश्वास निर्माण करावा, धर्मातरितांची शुद्धि करावी व अशिक्षिताना सुशिक्षित करून सोडावे अशा प्रकारची

अनेक कार्ये त्यांनी केली होती व शिक्षेतील अनेक दिवस संपविलेही होते. तुरुंगाच्या नियमाप्रमाणे कैद्यास ज्या सवलती असत त्या मिळण्यासाठी सावरकरानी हिंदुस्थान सरकारकडे अनेक अर्ज केले होते पण कशाचीच दाद लागली नव्हती. शेवटी त्यास तेल गुदामावरील अधिकारी केलें व अशा रितीनें त्यास बढती मिळाली.

अंदमानांतून परत भारताकडे —

गुंतागुत झालेल्या दोऱ्याची अेक गाठ अुकलावी म्हणजे दुसऱ्या गाठी सहजासहजी अुकळूं लागतात, त्याप्रमाणें सावरकराना बढतीचें सुख मिळाले व त्यानंतर अंदमानातून बाहेर पडण्याचें सुखही लवकरच प्राप्त झाले.

भारतातील भारतवासियांनी केलेल्या खटपटीस यश आले व १९२१ सालीं सावरकराना अंदमानातून हलविण्यात आले. अदमानची ती कोठडी सोडतेवेळीं त्यांना मनस्वी भडभडून आलें. सहजच आहे. कृष्णाची जन्मभूमी जरी मथुरा असली तरी त्याच सार बाल्यपण यशोदेच्या कुशीत, नशच्या घरीं व गोपालाच्या सगतीत गेल. अकरूराबरोबर त्यांना सोडून जात असता सार गोकूल दुःखी झाल्यास नवल नाही. तसेंच कृष्णाचे डोळेही पाणावल्यास आश्चर्य कसलें? जवळ जवळ ११ वर्षे त्या भूमीनं आपल्या माडीवर त्यांना खेळविले कुरवाळिलं, संभाळिलं. अनेक झगड्याशी झगडे देऊन स्वतःला बढती प्राप्त करून घेतली. अभिजात कवि म्हणून ज्या काव्यानें त्याचें नांव मराठी वाङ्मयात अजरामर करून ठेवलें तें 'कमला' काव्य व अितरही अनेक ग्रथ येथीलच चार भिंतीच्या आतील

खुराड्यात जन्म पावले ती भूमी सोडण - आणि तेंही मातेसमान असलेल्या येसूवहिनीच्या दुःखद निधनानंतर - साहजीकच सावरकराच्या जिवावर आलें. त्यावेळीं त्याच्या मनःचक्षुंपुढें येसू वहिनींची करुण पण तेजस्वी मूर्ती तरळू लागली.

लहान वयात येसूवहिनींचे पति गणेशपत अर्ध बापा अदमानात गेलेले ! प्राणापलिकडे जतन केलेले विनायक भावोजीही अंदमानांतच बावाना सोबत करण्यास गेलेले ! घरीं केवळ धाकटा दीर व विनायक भावोजीची साध्वी पत्नी यमुना याच्या सान्निध्यात पतिराजाचें आणि भावोजींचे स्मरण चाललेलें ! कुडीतील सारे प्राण अकवटून आणून डोळ्यात साठविलेले आणि ती नजर-ती दिव्य नजर हजारों मैल दूर असलेल्या व कोठडीच्या आत कोंडलेल्या व साखळदंडानीं जखडलेल्या, हलकड्यात अडकविलेल्या नी तेल्याचा घाणा ओढीत असलेल्या, छिलका कुठत असलेल्या नि काध्याच्या दोऱ्या वळत असलेल्या त्या बंधुद्वयाकडे लागलेली ! निकडे सावरकर बंधूंच्या हातातून रक्ताचे थेंब झिरपत असत तर अिकडे यांचे डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा ओधळत !

अशाही स्थितींत आपणास दर्शन घडावं म्हणून येसू वहिनींनीं आपले प्राण कुडीत जतन करून ठेविले. धाकट्या दिरानें त्याची अदमानांत भेट घेता यात्री म्हणून सरकारदरबारीं शिकस्त केली, पण फत्तराहूनही कठीण हृदय असलेल्या सरकारनें त्यांना परवानगी दिली नाहीं तेव्हा शेवटीं केवळ भेटीच्या आशेनें आसुसलेला, तगळला तो जीव 'पतिराजां'चा हंबरडा फोडीत व 'भावोजी' चा टाहो फोडीत निघून गेला होता.

ती वहिनीची वःसल मूर्ति पुन्हां आपणास दिसणार नाहीं हें विचार मनात येअून त्यांचं हृदय सुन्न झालं होतं. नकोच तें भारतात जाण असेही क्षणभर त्यांना वाटलं. पण खुद्द सरकारनेच त्यांना व त्यांच्या बंधूंना—गणेशपंतांना—बाबाना अंदमानातून हालवायचं ठरविल्लं होतं. सरकारच्या अिच्छेपुढं कोण काय बोलणार ? अखेरीस त्यांचें अंदमान सुटलें, कायमचें सुटलें.

अंदमान सोडते वेळीं अंदमानांतील सावरकराच्या बंदिवान सहकाऱ्यानीं, मित्रांनी अश्रुपूर्ण नेत्रानी त्याचा निरोप घेतला व सरकारी हुकूम धाड्यावर बसवूनही अेका बंदिवान जमादारानें त्यांच्या गळ्यात चाफ्याची पुष्पमाला घातली.

आणि मग सावरकर 'महाराजा' बोटीनें भारतास परत आले. अक्रूरान कृष्णास नेताना सुरक्षित परत आणून देण्याच गोकुळ वासियाना व नंदाच्या यशोदेला अभिवचन दिलें होतें. 'महाराजा' बोटीनंही भारताचा हा कान्हा भारतास परत आणून दिला.

सावरकर अंदमानातून परत आले तरी त्याचा कारावास सुटला नव्हता. पण हाही काल गेला. येथीलही तीन वर्षांची कारावासाची मुदत संपली. त्याचे शारिरीक हाल संपले. त्यांच्या अुळाढाली संपल्या-त्याचा हिंदुत्वाचा अवतार पुढें चालू झाला नि १९२४ सालीं सावरकरांची सशर्त मुक्तता झाली.

दोन जन्मठेपी झालेला हा कैदी सुटेल व परत आपल्याला पहावयास मिळेल असें कृणाच्या स्वप्नांतही आलें नसेल—

पण कालाच्या अुदरात काय दडलंय तें कुणाला समजायचं ?

कांहीं अटींवर का होअीना, पण त्याची सुटका झाली व ते आपल्या निवासस्थानीं रवाना झाले. आपण त्याचें शुभ चिंतन चिंतूया व त्यांना आपणात परत आणून सोडणाऱ्या कालाचीही स्तुती गाऊं या.

‘ कालाय तस्मै नमः ’

— अध्यक्षपदावरून —

राष्ट्रस्वतंत्रता ध्येयं यथा साध्यं च साधनम्
अभ्युत्थानाय हिंदुनामयं पक्षः प्रवर्तितः ॥

जोपर्यंत मुसलमानपक्ष काँग्रेसला आपणाकडे वेगाने खेचून घेत आहे, तोपर्यंत हिंदुसभेच्याद्वारे काँग्रेसच्या या गतीला विरोध करण्यासाठी आपण या पक्षात मिळालो असून राष्ट्रोद्धाराच्या खऱ्या झगड्यातून काँग्रेसच्या बरोबर खाद्यास खादा लावून लढू. अणुमात्राही मार्ग सरणार नाही.

—वीर सावरकर

स्वा. सावरकरानी हिंदुसभेच्या अध्यक्षपदाचे स्वरूपच बदलून टाकले. अध्यक्षपदाने ते मोठे झाले नाहीत; तर अलट त्यांच्या योगे अध्यक्षपद मोठे झाले, आणि तसे प्रभावी संग्राहक नि जागरूक नेतृत्व दुसऱ्या कोणाचे नसल्यामुळे

त्यानाच हिंदुराष्ट्रांने कानपूरला अेक मतानें सहाव्यादा अध्यक्ष-
स्थानी निवडले.

ग. वि. केतकर (सह्याद्री, जून ४३)

सावरकरांची तुरुंगातून कायमची मुक्तता झाली, पण त्याजवर
काहीं अटी लादल्या. ' राजकारणापासून दूर रहावयाचें व केवळ रत्ना-
गिरी जिल्ह्यातच हिंडावयाचें ' याच त्या अटी होत.

या नजरकैदेच्या मुदतीतही सावरकर स्वस्थ वसले नाहीत. त्यानीं
आपलं तन, मन, धन सामाजिक कार्यासाठी वेंचल. आपलं सर्वस्व
' हिंदुत्वा'च्या चरणी वाहिलं. हिंदुत्वाला कीड लावणारीं जातीयतेची,
धार्मिक मोळेपणाची, बुवाबाजीची व अनिष्ट रूढीची बाडगुळं त्यानी
जाळून टाकण्याची कोशीस केली. झुणकाभार सहभोजन, औद्योगिक
कार्य, मंदिर प्रवेश, जलप्रवेश, भापाशुद्धि, लिपिशुद्धि आदि कार्ये
त्यानी नेटानें केलीं. अेका धनिकाचे सहाय्याने त्यानी रत्नागिरीस
सर्वास खुलें असें ' पतित पावन ' मंदिर बांधलें.

याचवेळीं सावरकर रत्नागिरी हिंदूसभेच्या कार्यकारी मंडळाचें सदस्य
होते. महासभा अजून राजकारणात अुतरली नव्हती. सावरकर बहु
त्रिवर्गांनीं मोठ्या धाडसानं हिंदूसमाज सुधारण्याच व जागृत करण्याचं
काम सुरूं केल. ' श्रद्धानद ' मधून नियमितपणें ते हिंदूसंस्कृतीचा
पुरस्कार व प्रचार करीत.

पूर्ण मुक्तता—

आणि काय चमत्कार ! हीही स्थानबद्धता संपून गेली. १९३७
साल आलें. कूपर मंत्रिमंडळ आस्तित्वात आलें. त्यातील अेक मंत्री

श्री जम्नादास मेथा' यांनी विशेष खटपट करून गव्हर्नर लॉर्ड ब्रॅबोर्नना सावरकरांची बिनशर्त सुटका करणेस भाग पाडल आणि २७ वर्षांच्या प्रदीर्घ काळानन्तर सावरकर पूर्णपणे स्वतंत्र झाले.

सावरकराची संपूर्ण मुक्तता होताच त्यांनी मुंबईस वास्तव्य करण्याचं ठरविलं नि ते मुंबईकर बनले.

वैचारिक मंथन

राजकीय निर्बंधातून सावरकराची पूर्णपणे मुक्तता झाली. प्रत्येक पक्षियाना वाटू लागलं होतं, सावरकरांनी आपल्या पक्षाला येऊन मिळावं. त्यावेळी कॉंग्रेसपक्ष देशातील प्रमुख पक्ष म्हणून मानला जात होता. म. गांधी, सुभाषचंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाभी पटेल अशा अक्कल दर्जाच्या लोकाग्रणींचे कॉंग्रेसला नेतृत्व लाभले होते. सावरकरांची मुक्तता होताच त्यांनी आपल्या वसतिस्थानावर कॉंग्रेसचा तिरंगी ध्वजही उभारला होता. सुभाषबाबूंनीही त्यांना कॉंग्रेसमध्ये येण्याविषयी विचारणा केली होती म्हणतात.

कॉंग्रेसखेरीज दुसरा पक्षही हिंदुस्थानात होता व तो म्हणजे हिंदु-महासभा. यावेळी हिंदुमहासभेला राजकीय महत्त्व मुळीच प्राप्त झालं नव्हते. ती अेक केवळ सांस्कृतिक विचार करणारी संस्था अेवढेच तिला महत्त्व होतं. पं. मदनमोहन मालवीय, लाला लजपतराय, तात्यासाहेब केळकर, डॉ. शंकराचार्य कुर्तकोटी, विजय राघवाचार्य असे प्रमुख पुढारी या वेळपर्यंत महासभेला लाभले होते. महासभेच्या शैशवावस्थेत तर कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाला जोडूनच व कॉंग्रेसच्या मंडपातच आधिवेशन भरत असे व तीमधीलच पुढारी तिचे

अध्यक्ष होत. १९२७ सालीं तर म. गाधी महासभेचे चिटणीस म्हणून होते, असा अके ठिकाणी अुल्लेख आढळतो. म्हणजे काँग्रेसशी तसा महासभेचा संघर्ष मुळींच नव्हता.

पण रत्नागिरी तुरुंगातून सावरकर सुटले त्याच वेळीं काँग्रेसची पावल मुसलमानांचा अनुनय करण्याकडं वेगानं पडूं लागली होती. त्या आधी खिलाफतीची चळवळ झालीच होती. 'या खिलाफतीतूनच' मलबारमधील आफत निर्माण झाली होती. या खिलाफतीनेच मोपल्याच्या बडास जन्म दिला व तेथील हिंदूंची तेथील मुसलमानांनी सरसहा कत्तल केली. अबला व असहाय्य स्त्रियांवर अनेक पाशवी अत्याचार केले व लहान लहान अर्भकाची तर चराचर कंठनाळें चिरली. तरीही काँग्रेस स्वस्थच होती. तरीही काँग्रेस खिलाफतीच्या चळवळीस हातभार लावाच म्हणत होती, आणि अिकडे मुंबवी व अितर शहरांतूनही मुसलमान हिंदूंवर हल्ले चढवीतच होते. बाटवा-बाटवीचे तर प्रस्थ राजरोस चालूं होतें. अल्पसंख्य असतील त्या प्रदेशात ते अल्पसंख्य म्हणून व बहुसंख्य असतील तेथें बहुसंख्य म्हणून त्यांना सवलती हव्याच होत्या. या सवलती पदरात पाडून घेण्यासाठी जीनांच्या नेतृत्वाखालीं मुस्लीम लीगही मार्ग आक्रमूं लागली होती. लोकात नैराश्य असल्यामुळें व काँग्रेसनें लोकाना भारलें असल्यामुळें बहुसंख्याकत्वाच्या सबबीवर सिंध हा मुंबवीपासून विलग करण्यात आला होता व त्याचवेळीं आमच्या काँग्रेस नेत्यांनी स्वतःच्या हातांनीच अशा रीतीनें पाकिस्तानचा पाया अुभारला होता. त्यास अनुसरूनच जीनांनी स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी केली होती.

प्रत्येक कार्यात मुस्लिमांची ही अडचण होऊन बसली. पाकिस्तान दिल्याशिवाय ते पुढे पाअल टाकण्यास तयारही होऊनात व काँग्रेस तिचा अनुनय करण्याचेही सोडून देऊना. त्यामुळे ते जास्तच शेफारले. ते करतील त्या मागण्या काँग्रेसने मान्य केल्या तरी त्याचा आपला हात पुढेच. शेवटी तर महात्माजींनी त्यांना 'कोरा चेक' दिला. तरीही त्यांचे समाधान होऊना. डोंगर महमदाकडे येत नाही तर महंमदानें डोंगराकडे गेलें पाहिजे, असे काँग्रेस नेते बजावूं लागले.

पूर्ण विचारान्ती—

'पण सावरकरांनी जाणलें कीं हा डोंगर साधा डोंगर नाही. स्वतः तो अेकाच जागी स्थिर नाही. त्याला पंख आहेत नि त्यामुळे त्याला अंडता येतं नि महंमद जसजसा त्याजकडे जाऊं लागला, तसतसा हा डोंगरही मागे मागे सरकूं लागला. या शर्यतीत डोंगराचें समाधान होण्याची मुळीच शक्यता नाही. अुलट डोंगर जसजसा मागे सरकत आहे व महंमद त्याचे मागे मागे धावत आहे तों शेवटी महंमद कोणत्यातरी दरीत कोसळून त्याच्या या चिंधड्या अुडणारच. हें समजून आपण वेळीच सावध झालें पाहिजे. मुसलमानाचे हिंदूंवर अत्याचार होत आहेत ते, ते हिंदू म्हणून होत आहेत. प्रत्यक्ष हिंदूनी कितीही नाकारलें तरी 'तू हिंदू आहेस म्हणून तुझा काटा काढला पाहिजे' अशा हिरीरीनेच ते हिंदूशीं मुकाबला देत आहेत.

पण मुसलमान हिंदूंवर अुघड अुघड हल्ले का करूं शकत होते ? त्याचं शखबळ हिंदूपेक्षा जास्त होत का ? त्याचं संख्याबळ हिंदूपेक्षा

जास्त होत का' त्याला कारण अेकच होतं. हिंदू विस्कळित झाले होते. हिंदूंना हिंदूविषयीच प्रेम व विश्वास वाटत नव्हता. अेकवेळ हिंदू आले नाहीत तरी चालेल; पण मुसलमानांनी आपल्याशी हात-मिळवणी केलीच पाहिजे. त्याशिवाय देश स्वतंत्र होअुंच शकणार नाही. अशी आपल्या हिंदूनेत्यानी स्वतःची समजूत करून घेतली होती.

आणि काँग्रेसमध्ये—

ती ही फुटीर वृत्तीच हिंदूंचा व हिंदू संस्कृतीचा नायनाट करीत आहे, हें सावरकारांनी अुघड्या डोळ्यांनी पाहिले होते व काँग्रेस मुस्लिमांच्या अनुनयाने हिंदूंचाच सौदा करत आहे हे त्यांनी जाणलं होतं. त्यांनी हेंही जाणलं होतं वी, आज काँग्रेसमध्ये शिरून या गोष्टीला पायबंद घालता येणें अशक्यच आहे. आणि आपल्या वाजूस लोकमत देणंही अशक्य आहे. अुलट आपलीच अुच्चलबागडी व्हावयाची आणि ही कल्पना तर पुढें संपूर्णपणें खरीही ठरली आहे. खरे—नरिमन याची हकालपट्टी झालीच, महात्माजीचा पराभव करूनही त्रिपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आलेल्या व जनतेच्या कठातील प्राण म्हणून स्थान मिळालेल्या सुभाषचंद्रांना काँग्रेस सोडावी लागली. अितकेंच नाही तर स्वतःच्या मायदेशालाहि परागंदा व्हावें लागलें. जयप्रकाशादि समाजवादी काँग्रेसभक्ताना काँग्रेसला रामराम ठोकवा लागला आणि आज अेकवेळ जे काँग्रेसचे अध्यक्ष होते, गेल्याच वर्षी अध्यक्ष पदासाठीं अुभे राहिले होते व कदाचित् सरदारजीचा टंडनना पाठिंबा नसता तर अध्यक्षही झाले असते, त्याच कृपल्यांनीना आपल्या सहकाऱ्यांसह काँग्रेसमधून बाहेर पडावें लागलें आहे. आणि

यातच भर म्हणून को काय आजचे स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान नेहरूनी क्रॉमवेली हुकुमशाहीने टडनजीची अध्यक्षपदावरून हकालपट्टी करून स्वतःच अध्यक्षपदाची खर्ची बळकावून अतिहासाची पुनरावृत्ती होते ती ही अशी, असें पुन्हा ऐकदा सिद्ध केले. आणि सावरकर अगर त्याच्याच मताचे अंतर हे जर काँग्रेसमध्ये शिरले असते तर त्यांना याहून दुसरे फळ मिळाले असते असें म्हणवत नाही.

या सर्व गोष्टी व त्याचे मागील परिणाम आणि देशाचे वारे कोणत्या दिशेने वहात आहे ते सावरकरानी दूरदर्शीपणाने जाणले. म्हणूनच त्यांना द्रष्टे म्हणावयाचे व म्हणूनच ते काँग्रेसमध्ये गेले नाहीत.

महामेचे अध्यक्ष झाले —

हिंदुस्थानचे काटकल्याण व स्वातंत्र्य अवलंबून असेल तर हिंदू-वरच, हे जाणून त्यांनी हिंदु कार्य धडाडीने चालविले. आणि यामुळेच त्यांना १९३७ साली कर्णावती (अहमदाबाद) येथे भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला व सुरवातीस वर्णन केल्याप्रमाणे हा मान पुढे सतत सहा वर्षे त्यांना मिळत राहिला.

अध्यक्ष झाल्यानंतर —

सावरकर हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष झाले आणि महासभेस अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. प्रथम दर्जाच्या श्रेणीला ती लवकरच येऊन टेपली नि वयाने व ज्ञानाने ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ काँग्रेसशी ती स्पर्धा करू लागली. राजकीय पंचप्रसंग सोडविताना काँग्रेसच्या बरोबरच महासभेचे मत राजकर्त्यांना विचारात घ्यावे लागू लागले. आजवर व्हॉअिसरॉय गांधी व जीना यांनाच भेटत असत पण आता

व्हॉअिसरॉयना हिंदूंचा प्रतिनिधी या नात्याने सावरकरांचाही सल्ला घ्यावा लागू लागला. गेल्या महायुद्धकाळीं क्रिप्ससाहेब कांहीं निरवानिरव व देवाणघेवाण करण्याच्या अुद्देशानें हिंदुस्थानात आले. वाटाघाटीसाठी त्यानी काँग्रेसच्या प्रतिनिधीना भेटीस बोलाविलें. त्याचप्रमाणें महासभतर्फें सावरकर व डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी यांनाही भेटीस बोलाविलें. म्हणजे गाधी-जीनाप्रमाणें सावरकराना पाचारण करणे ही अेक राजकारणात अत्यावश्यक गोष्ट होअून बसली. क्रिप्सू शिष्टाधीचेवेळीं त्यांतील धोक्याचीं स्थळें सावरकरानी तेव्हाच जाणलीं व ती योजना त्यानीं फेटाळून लावली. मागाहून काँग्रेसनेंही ती योजना घुडकावली. हिंदुस्थानांत असंतोप भडकला आहे. त्याचे ज्ञान व्यवस्थित व्हावें म्हणून प्रे. रुझवेल्टनी आपले वैयक्तिक प्रतिनिधी फिलिप्स यास हिंदुस्थानात पाठविलें. त्यावेळीं गाधी-जीनाप्रमाणेच सावरकराना त्यानीं त्यांच्या बंगल्यावर भेट दिली. त्यावेळचे सावरकरांचें ' कां घेतलें वत न हे अम्ही अंधतेने, लब्धप्रकाश अितिहास प्रकाशनाने, तें दिव्य दाहक म्हणोनि असावयाचें, बुद्ध्याच वाण धरिले करी हे सतीचे ' असे अितिहाससिद्ध विवेचन अैकून फिलिप्सनी तोंडान बोटे घातली अशा प्रकारें सर्व देशात काँग्रेस-महासभा-लीग असे तीन पक्ष प्रवळ म्हणून गणले जाअू लागले. स्थानिक ग्रामपचायतीच्या निवडणुकीतील अुमेदवारापासून तों मध्यवर्ती निवडणुकांतील अुमेदवारापर्यंत सार महासभेचे अुमेदवार निवडून येअूं लागले.

अेवढें घवघवीत यश महासभेला सावरकरांनीं अवध्या सहा वर्षांत प्राप्त करून दिलें. काँग्रेससारख्या बालिष्ठ पक्षाचा कठोर व प्राण-

घातक हल्ला होत असूनहि त्यांनीं हें प्रचंड यश प्राप्त करून दिलें. गांधी-नेहरू जनतेच्या गळ्यातील ताडीत वनले असता, त्यांना देवतातुल्य स्थान प्राप्त झालें असतां व ते करतील ती पूर्व अशी वस्तुस्थिति असतांही त्यांनीं काँग्रेसवर हा प्रचंड विजय मिळविला तो काही केवळ सहजासहजी अगर त्यांच्या ऐकवेळच्या पूर्वपुण्यानीं नव्हे; तर हिंदुराष्ट्र व्हावें ही तळमळ यामुळें. प्रकृति प्रतिकूल असताही त्यांनीं चिकाटीनें व घडाडीनें कार्याशीं अंकनिष्ठ राहून काढलेले दौरे व अवढ्या वृद्धापकाळातही देशाविषयीं हृदयात साठविलेले प्रेम यामुळेंच त्यांना त्यांच्या या कार्यात अलौकिक असं यश संपादित आल.

आधीच प्रकृतीचें अस्वास्थ्य. तशात वृद्धापकाळाची झुळूक यामुळें ते सतत आजारी असतच; पण तरीही त्यांनी स्वीकारलेल्या कार्यात रतिमात्र चुकारपणा केला नाही. सतत अविश्रात दौरे काढले. काश्मीर-पासून कन्याकुमारीपर्यंत सारा हिंदुस्थान त्यांनीं घुंडाळला. त्यांच्या अितके तुफानी धावते दौरे त्या काळात कोणाही पुढाऱ्यानें काढले नाहीत. त्यांनीं आपल्या प्रकृतीची पूर्ण हेळसांड केली. त्यामुळें प्रकृती पूर्ण ढासळली. पाय अधू झाले आणि शारिरिक व्यंगान्नर टीका करणारे पशूयोनीतील नीच टीकाकार त्यांच्या पायांच्या अधूणान्नरही कठोर टीका करूं लागले. तरीही त्यांनीं दौरे सोडले नाहीत. चालत्या खुर्चात बसून व धापा टाकूनही कां होअीना, पण त्यांनी आपलीं व्याख्यानें चालूच ठेवली होती.

अशी तोळामासा प्रकृति असूनही भागानगरच्या (हैदराबादच्या)

बंधूंची व भगिनींची त्यानी आर्त किंकाळी ऐकली व त्यांच्या सहाय्यास ते धावून गेले. भागानगरच्या निजामी राज्यात हिंदूंचे वस्तुपणे अन्याचार होऊ लागले म्हणून नि.शंख प्रतिकाराचे रणशिंग महासभेने पंकले. आर्यसमाज, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (वैयक्तिक जबाबदारीवर) महासभेच्या हातात हात घालून, ग्वाद्यास ग्वादा मिडवून तुरुंगात गेले. तुरुंगार्ताळ कैद्यांवर लाठीमार वंगरे अमानुष अत्याचार, वदेमातरम घोषणांवरुल पटकें आदि कठोर शिक्षा होऊ लागल्या तरी सत्याग्रहींची रीघ कमी जाली नाहीं आणि शेवटी महासभा त्या सत्याग्रहात विजयी ठरली निजाम नमला व हिंदूंना काही अधिकार त्याने दिले. त्यावेळेस सावरकर स्वतंत्र भारताचे प्रधान नव्हते, अथवा त्याजजवळ आधुनिक शस्त्रास्त्र नव्हती कीं चतुरंग सेनादलही नव्हत.

तसाच भागलपूरचा लढा. तोही त्यानीं यशस्वीपणे व मुत्सद्देगिरीने लढविला महासभेचे अधिवेशन भागलपूरला भरावयाचे ठरले. पण सरकारने त्याजवर बंदी घातली. तेथेही सावरकर घडाडीने पुढें झाले आणि सरकारी बंदी मोडूनही अधिवेशन भरविण्याचा त्यानी आदेश महासभावाधाना दिला. भागलपूरला स्वयंसेवकाचे जयेच्या जये रवाना होऊ लागले. खुद्द त्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष सावरकर भागलपूरला निघाले. पण सरकारी शिपायानें मध्येच भागलपूरच्या अलिकडे त्यास अटक केली व सहा दिवसांची कारावासाची शिक्षा दिली.

पण ज्या ठिकाणी भागलपूरला अधिवेशन भरणार होतें त्या स्थळी कोणी अेका स्वयंसेवकानें हिमतीने शिरून महासभेचा ध्वज रोवलाच.

आणि याही लढ्यांत सावरकर यशस्वी झाले अशा प्रकारें त्यानी

हिंदूत विलक्षण जागृति केली. त्याच्या स्वत्वाची त्यास जाणीव करून दिली मुसलमानांचे पाशवी अत्याचारांस व सरकारच्या पक्षपाती धोरणास आळा घातला.

अशी त्याची अलौकिक तळमळ, धडपड व देशप्रेम या अजोड गुणानांचे त्यानी काँग्रेसच्या माडीला माडी लावून बसण्याचा महामभेरा मान मिळवून दिला.

मग अपयश कां ?

अेवढें हेवा वाटण्याजोगे यश कमावलें असूनही पुढे महासभेस दैन्यावस्था का प्राप्त झाली ? सावरकराच्या वेळचे महत्त्व महासभेस पुढें का राहिले नाही ? त्याचे नेतृत्वच दोषी होतें काय ? महासभेस ही जी द्रावस्था निर्माण वा प्राप्त झाली त्याला जबाबदार सावरकर होते काय ?

सावरकराच्याकडे दोष द्यावयाचाच तर रुपयातील दोन आणे दोष त्यांना देता येतील. त्याचे सर्व आयुष्य अंदामानसारख्या कारागारात गेल्याने व तेथे अनंत यातना भोगाव्या लागल्याने ते प्रकृतीने अशक्त बनले व महासभेला त्याच्या प्रभावी नेतृत्वास लवकरच मुकावे लागलें. नुकतीच कुठें ती बाळसं धरूं लागली होती. सावरकरांच्या हाताला धरून थोडी धिटाईनं पावलं टाकूं लागली होती. पण त्याच्या नेतृत्वा-अभावीं अेकाअेकी तिची पोरक्या पोरसारखी अवस्था झाली.

दुसरें असें, त्यांच्या आयुष्यात झगडेच फार असल्याने व अधिकाऱ्यांचा ताठरपणा नमविण्यासाठीं कडकपणा धारण करावा लागल्याने, तसेंच त्याचं बरंचसं आयुष्य अंदामानसारख्या दूरच्या प्रदेशांत,

जिथ बंदिवानाखेरीज दुसरा मनुष्यच नाही अशा ठिकाणी गेल्याने त्यांचा स्वभावच असा बेफिकीर, अकलकोंडा बनला व त्यांनी आयुष्यांत 'वर जनाहितध्येयं केवला न जनस्तुतिः' - असे कठोर सतीचं वाण स्वीकारलं.

यामुळे जनतेच्या मनात शिराव कसं, तिला आपलीशी करावी कशी, प्रसंगीं आपल्या तत्वाना मुरड घालावी कशी व जनतेच्या कलानं घेऊन तिला आपली तत्वं मान्य करायला लावावी कशी हें त्यांना व्यवस्थितपणे साधूं शकलें नाही. आमी अगर बाप मुलाचं कल्याण व्हावं म्हणूनच झटतात खरे. बाप अठल्यासुठल्या धाकान, कठोर शब्दानं अगर दंडुक्यानं मुलास बजावतो, 'ह्यातच तुझं हीत आहे. या मार्गानंच तूं जावस. दुसरा मार्ग चुकीचा आहे. अकणार नाहीस तर तुला मला कठोर शिक्षा करावी लागेल, पण तुला अकणं भाग पडेल मला तुझं हीत पहायचंय. केवळ तुला गोंजारायचं नाही.' आणि आमी ! आमी आपल्या मधुर व प्रेमळ शब्दांनीं मुलाच हृदय काबीज करते व सहजतेनें त्यास चांगल्याचे धडे देऊं शकते. ती म्हणते:— 'बाळ ! असं काय बरं वेड्यासारखं करावं ? प्रभु राम चंद्रानं असं केल होतं का ? कृष्णान ? शिवाजीनं आणि आपल्या टिळकांनी तरी ? अशानं लोकं तुला नांव नाहींत कां ठेवणार ? तूं चांगला वागला नाहीस तर तुलाच नाही का बरं त्रास होणार ! लोक तुला वेडा म्हणतील, चोर म्हणतील. त्यापासून तुझ्या आमीवडिलांना त्रास पोंचेल. आवडेल कां तुला ?' सावरकराचें हृदय पित्यासारखें कठोर होतें. त्यांतच मातेच्या ममतेचा थोडासा ओलावा हवा होता.

पण तसें नव्हतें म्हणून स्वतः ते होते; तेव्हां त्यांचं प्रभावी व्यक्तिमत्व, अविश्रांत धडपड यानें दिपून जाऊन बरेच कार्यकर्ते महासभेस मिळाले. पण ते दूर होतांच हे कार्यकर्ते अगदींच दुर्बल झाले व महासभेची केविलवाणी स्थिति झाली. महात्माजींच्या प्रभावळीत पंडित जवाहरलाल, सरदार वल्लभभाभी असे प्रचंड व्यक्तिमत्वाचे कार्यकर्ते निर्माण झाले. पण कारणें कांही असोत, असें प्रचंड व्यक्तिमत्व ज्यास प्राप्त झालें आहे असा अेकही कार्यकर्ता सावरकराच्या महासभा प्रभावळीत निर्माण झाला नाहीं. नाहीं म्हणावयास ज्यामा-प्रसादाकडे बोट दाखविता येतील तेवढेच.

पण याला कारण केवळ सावरकरच असावे कां? वर म्हटलेंच आहे. धावयाचाच दोष तर सावरकराना दोन आणे धावा, पण अुरलेला १४ आणे हा आम्हा महासभावादी म्हणविणाऱ्या लोकावर, आमच्या मत्सरग्रस्त व अंधानुकरणवादी वृत्तीवर व आमच्या कमालींच्या शांतपणावादावर आहे.

ज्यावेळीं सावरकराच्या हाती महासभेचीं सूत्रे आलीं त्यावेळीं आपली महाराष्ट्रीय जनता महात्माजींच्या कच्छपीं पूर्णपणें लागली होती. तिला स्वतःचें मत मुळीं राहिलेंच नव्हतं व 'अेक वर्षात स्वराज्य; सत्यमेव जयते; अहिंसा परमोधर्मः, तुम्ही आम्हीं सारे भाभी' या मंत्रानें भारली होती. अशा प्रकारें अेकदा भारली गेलेली जनता परत भानावर आणणें सुतराम् अशक्य होतं.

तसंच आजवर झालेल्या पुढाऱ्यानीं, मान्यवर पुढाऱ्यानीं जनता नाराज होतील अस काही प्रतिपादन केलं नव्हतं वा भारतवासियातील

कोंणाही तद्देशीय बहुमल्याकाचा रोष स्वतःच ओढवून घेतला नव्हता, व ज्यांनी अशा प्रकारे जनतेच्या भावनाशी झगडा देण्याचा प्रयत्न केला त्यांची त्याकाळी जनतेन देना अडविली अग्नकराची जिवंतपणीं प्रेतयात्रा काढली. म. फुल्यावर दगडफेक केली. भारतीय संताची तर कोण विटवना केची नि म्हणून तर आपल्यात म्हणतातही 'सजीव तोंवरि लत्ता देती, मरता घेती खाद्यावती, अफाटा सन्मान' असा आमच्या जनतेचा खाक्या आहे. सावरकराच्या कठोर वाणीनें व लेखणीनें त्यांना स्वतःच्या जमातींतच अनेक शत्रु निर्माण झाले. अस्पृश्यता निवारणाचा हिरीरोन पुरस्कार केल्यानें व अितरही प्रगतिपर गोष्टीचा पुरस्कार केल्यानें पुराणमतवादी मनात्मनवर्ग त्याच्यावर चिडून राहिला. 'लेखण्या मोडा तरवारी घ्या' या कटुसत्य अद्घोषानें 'साहित्यिक' त्यांजवर घुसफुसू लागले. लिपिशुद्धि व भाषाशुद्धि या चळवळीमुळें काहीं व्याकरणवीर व काही भाषावीर त्यांजवर तडकू लागले. गाधी—नेहरूसारख्या जनतेच्या गळ्यातील ताअितावर टीका करीत राहिल्याने अखिल भारतीय जनतेचा क्रोधाग्नी त्याजभोंवती भडकू लागला होता. विरोधक अेकज्ठानें सावरकरावर तुटून पडत होते. त्याजजवळ पैसा, मनुष्य व वृत्तपत्र यांचें अचाट बळ होतें. आजच्या-मारखे समाजवादी फुटीर, शे. का. प. फुटीर, प्रजापक्ष फुटीर, पुरोगामी फुटीर असा आजचा फुटीरपणाचा फायदा त्यावेळीं घेतां येत नव्हता. खेड्यापाड्यातून आमच्या सुशिक्षित विरोधकांनी खेडुताना खोटेंनाटें बोल काढून अितकें चिथवून भडकाविलें होतें की, व्यक्तिशः सावरकर तेथें जाते तर जिवंत हाती लागते ना. टिळककाली व त्या आधीं

‘ स्वराज्या ’ चा अुच्चार करणं जितकं धोक्याच होअून बसलं होतं त्याहून शतपटीनं अधिक धोक्याचं कॉग्रेसविरुद्ध बोलणं होतं. कारण ब्रिटिशाविरुद्ध झगडत असता केवळ ‘ सरकार व काहीं चारदोन त्याचे पित्ते ’ यांचीच काय ती दहशत होती. परतु कॉग्रेसविरुद्ध शब्द काढणं म्हणजे जनतेशी झुंज देणं होत. आणि जनतेनंच न्यायदान हातीं घेतल्यावर जनता किती कठोरपणें निर्णय देते हें समजस टीकाकारांना आतां नव्यानं सांगायला नको. जे सावर कराच्या नेतृत्वाला नावं ठेवितात व दोषी ठरवितात त्यांनीं विचार करावा कीं, त्यावेळचा संघटित विरोध आज आहे का ? अखादं शेंबडं पोरही अठतं नि कॉग्रेसची नालस्ती करतं. ही स्थिति त्याकाळी होती का ? आणि अेकंदरीत आमचें महाराष्ट्रीयच स्वत्व विसरले नव्हते का ? महात्माजीच्या प्रभावशाली नेतृत्वात तरी असा अेकतरी महाराष्ट्रीय वीर पुरुष तयार झाला आहे का की जो पटेलाची व नेहरूंची बरोबरी करू शकेल ? सावरकराच्या नेतृत्वास दोष देताना स्वतःच्या नालायकीवर पाघरूण घालणं हाच अेकमेव हेतु आम्हां त्याचे अभिमानी म्हणविणाऱ्या टीकाकाराचा असतो. किंवा हल्लीच्या विमनस्क परिस्थितीनें किंकर्तव्यमूढ झाल्यानें केवळ सावरकरांच्या नेतृत्वावरच साऱ्या दोषाचं खापर फोडून ‘ काय करावें, सावरकराचे नेतृत्वच दोषी होतें हो, ’ म्हणून आपण नामनिराळेच होण्याचा विचार असतो.

दोषी सावरकरांचं नेतृत्व नव्हतं तर त्यामागे जे आम्ही नालायक अुभे राहिलों तें आमचें अनुयायित्व दोषी होतं. धनी शहणा असला तरी गडी मूर्ख असेल तर तेथें काय धनी रडेल ?

दुदैवानें सावरकराना असेच अनुयायी भेटले की, जे गार्धीपासून मुळातच फटकून राहिले. आणि नंतर त्यांच्या स्वतःच्या सामर्थ्यावर महासभा फुलवली. पण त्याची प्रकृती पूर्णपणे ढासळली व त्यांनी अध्यक्षपदाचा राजिमामा दिला. वरील अनुयायाना पुढें मिळावें तसे प्रभावी नेतृत्व मिळूं शकलें नाही. अनुयायांच्या निष्टेस तळमळ, चिकाटी, त्याग करण्याची तयारी व कष्ट घेण्याची हुषारी याचा त्यांना पाठिंबा मिळाला नाही नि सावरकराच्या कारकिर्दीत खुद्द तेच झटत होते म्हणून झटणारे कार्यकर्ते त्यांचेनंतर अेकमेकात लड्यालड्डी मात्र करूं लागले. कार्याचें नावानें रड सुरू झाली; अेवढेंच नव्हे तर लागोपाठ सहाही वर्षे सावरकरच अध्यक्ष झाले नि कानामागून येऊन तिखट झाले म्हणून मनातून रुष्ट झालेले व मत्सराग्रीनें भडकलेले जेष्ठ व श्रेष्ठ कार्यकर्ते व त्यांचे पित्ते महासभेंतील दुय्यम कार्यकर्ते (तेही महाराष्ट्रीयच) मत्सरग्रस्त होऊन त्यांचें नावें जळफळूं लागले व त्यांच्या मताचा विपर्याम करून आपल्या वर्तमानपत्रातून बेफामपणें भरकटूं लागले. माझा असा दावा आहे की, सावरकरानी श्रमानें दिलेली ही कीर्ति मातीमोल करण्यास कारणीभूत कोण असेल तर हे असले महासभेंतील मत्सरग्रस्त व स्वार्थलोलुप गटबाज कार्यकर्ते ! मला त्यांना म्हणायचंच, ' सावरकराचं नेतृत्व दोषी होतं व म्हणून तुम्हीं माग पडला म्हणता; पण त्यावेळीं निदान सावरकर अेकाकी बलिष्ठ कॉंग्रेसशीं झुंजत होते. आज तुमच्या हातीं नेतृत्व आलें आहे व

काँग्रेसची छकलं छकलं बुडाली आहेत व तुमचा विरोधकच आज ग्विळखिळा झाला आहे. असं असूनही सावरकरांच्या वेळचीच नव्हे तर निदान त्या आधीची तरी प्रतिष्ठा कां मिळवितां येईना ?

पण सावरकरांचा 'द्वेष' यांखेरीज त्यांजजवळ दुसरें अुत्तरच नाही. आणि यांतच पराभवाचीं मुळं साठविलेलीं आहेत. तशांतच पुढें गांधीवध झाला नि सरकारनें त्याचा महासभेचीं बादरायण संबध जोडल्यानें तिची होती तेवढीही पत नाहीशी झाली नि महासभेला देशाच्या बाळवंटांत वैराण भटक्यां लागले.

— गांधीवधानन्तर —

‘महायुद्धात ब्रिटन दुबळें होओील तेव्हा झाडांवरून फळ पडावें तसें स्वराज्य तुमच्यावर पडणार आहे, त्यात अिस्लामी जातीयता बिघाड करील, तो टाळणे यावर आपलें मुख्य लक्ष असलें पाहिजे. ‘छोटो हिंदुस्थान’ची चळवळ पुकारणाराचें लक्ष स्वराज्यातील सत्ता आपल्या पक्षाच्या हातीं कसेही करून यावी यंवर आहे.’

सावरकर १९४२

‘ब्रिटनला अपरिहार्य गोष्टीतून अुदारपणाचे श्रेय काढण्याची अिच्छा होती. मुस्लीमलीगला पाकिस्तान हिसकून घेण्याची अिच्छा होती. काँग्रेसला स्वराज्यातील सत्तेचा मक्ता घेण्याची घाभी होती. या तिन्ही पक्षांचा लग्गा साधला, पण या लग्गीन घाभीत भारताच्या हजारों जीवांची हत्या, सर्वनाश,

अबलाच्या अिज्जतीचे धिडवडे याच्याकडे तिघाचेंही
दुर्लक्षच होते.'

केसरी 'आम्हास काय वाटते ?' ४-१२-५१

१८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर भारतीयांनीं ब्रिटिश अधिसत्तेशी ज्या टक्का दिल्या व ब्रिटिश अमलाला ज्या घडका मारल्या त्यामुळे भारताचा स्वातंत्र्यकाल समाप्त आला होता. तशातच युरोपात दोन महायुद्धें झाली व त्यात जरी ब्रिटिशांचा जय झाला तरी अेकदरीत तें राष्ट्र दुर्बलच होत गेलें. दुसऱ्या महायुद्धानंतर तर त राष्ट्र अितकें कमजोर बनले की, स्वतःच्या चिमुकल्या अिग्लंडचं रक्षण करता येतील की नाही ही विवंचना त्याला पडली. आर्थिक बाबतीत तें राष्ट्र पूर्णपणे अमेरिकेच्या आहारी गेले महायुद्धात अणूची कागदपत्रें वगैरे सर्व गुप्त माहिती अमेरिकेला पूर्णपणें देऊन टाकल्याने त्या बाबतीत ते राष्ट्र पूर्ण कंगाल बनलें. अिकडे रशियाची पोलादी मूठ त्या राष्ट्राच्या मानेभोंवतीं आवळू लागली. अेकदरीत सर्वच क्षेत्रात अिग्लंडचा बोन्या वाजला नि निदान राष्ट्र सोडावयाचे तर मोठेपणा घेऊन का सोडू नये असा पोक्त विचार करून ब्रिटिश सरकारनें आपल्या साम्राज्यातील काही प्रबल राष्ट्रांना स्वातंत्र्य देण्याचं ठरविलं; पण तें देतानाही तें राष्ट्र कमजोर व्हावें म्हणून काहीं मेखही मारण्याचें ठरविलें.

नि त्यास अनुसरूनच १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं भारतास स्वातंत्र्य देण्यात आलें. पण याच स्वातंत्र्याबरोबर जेथें काही रें

वर्षापूर्वी मुसलमानांचा पत्ताही नव्हता तेथे त्यांचें स्वतंत्र राज्य निर्माण केले. भारताची फाळणी केली. शून्यांतून पाकिस्तान निर्माण झालें.

हें पाकिस्तान निर्माण होऊं नये म्हणून सावरकरानी अखेरपर्यंत देह, वाणी आणि लेखणी तनानें, मनानें आणि धनानें झिजवली. भारताची फाळणी मान्य करणारे आज म्हणत आहेत की, ही जातीयवादी (सावरकरवादी) मडळीच पाकिस्तान निर्माण होणेंस कारण आहेत. पण अतिहास आघळा, बहिरा वा मुका असत नाहीं. जोंवर चलती होती तोंवर फाळणीचें पाप दुसऱ्याच्या माथी मारणाऱ्या व स्वातंत्र्याचें पुण्य स्वतःच्या पदरीं बाधणाऱ्या या सोज्वळ मडळीनी अतिहासाचा विपर्यास केला व तो त्यावेळेस जनतेला खराही वाटला. काँग्रेसवाद्यांच्या विपर्यस्त प्रचाराच्या वाद्याच्या गजरात, घुमवडाक्यात 'स्वातंत्र्यवीर सावरकरा' सारख्या अप्रियतेच्या चितेवर चढविण्यांत आलेल्या सतीच्या पाकिस्तान विरोधाच्या किंकाळ्या अैऊं येणार कोणाला ? पण आज तीच जनता अुघड अुघड म्हणत आहे, 'फाळणी काँग्रेसनं केली व ती नेहरू पटेल आदि मडळीनीं विरोधकांच्या विरोधास डावलून अधारात केली आजच्या अतिहासावरील या व्यक्तीचं दडपण पूर्णपणें कमी होताच २०-२५ अगर ५० वर्षांनंतरचा अतिहास नमूद करेल, 'भारताची फाळणी नेहरू-पटेलानीं केली. भारताची छकळ नेहरू-पटेलानीं केली. त्यास काँग्रेसमधलि अेकाच व्यक्तीन म्हणजे टंडनजीनी कसून विरोध केला. पण महात्माजीनी आपला शब्द खर्च केला. फाळणीस मान्यता मिळाली व मगच देश दुभंगला. सावरकरादि मडळीनी फाळणी केली नाहीं. शेवटपर्यंत ते प्राणपणानें त्याशीं लढलें परंतु त्यांचें सामर्थ्य

तोकडे पडलें म्हणून अपयश आले.' आजचा किंवा भावी अतिहास अन्याय्य बनणार नाही. शिवकाळीन अतिहास तर्कांनीं वा जुन्या संशयित कागदपत्रानी परस्पराविरूद्ध खरा मानावा लागतो. पण आज दोनही वाजू 'रेकॉर्ड'ला तयार आहेत. अतिहासकाराच्या अतिहास लिहिताना दोहोचाही विचार करूनच तो लिहावा लागेल. पक्षपाती अतिहास चालू जमान्यात निरंतर टिकणार नाहीं.

पाकिस्तान निर्मितीनंतर

सुरुवातीस वर्णन केल्याप्रमाणें काँग्रेसची अधिकार स्वीकारार्ची घाभी, मुसलमानांची पाकिस्तानासववी तीतता आणि ब्रिटिशांची डोडीजड साम्राज्यपसारा आवरण्याची अग्रिहार्यता याचे बरोबर बेचक्यात त्यावेळचे व्हाहीसरोय मॉअंटबॅटन यानी घेरले व भारतीय नेत्यानी खंडित भरताचे स्वातंत्र्य स्वीकारले आणि काँग्रेसने भारतीय सत्ता आपले हाती घेतली. पं. जवाहरलाल नेहरू स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान झाले. सरदार पटेल भारताचे उपपंतप्रधान झाले. गांधीजी 'न धरीं शस्त्र करी मी गोष्टी सागेन युक्तिच्या चार' या कृष्ण नीतीनें भरत सरकारला सह्या देऊ लागले.

भारतीय नेत्यानी दर्शविल्याप्रमाणें पाकिस्तानने जन्मापासूनच भारताशी मित्रत्व न पत्करता शत्रुत्व पत्करल व त्यावर कुणघोडी करण्याचा प्रयत्न केला. पाकिस्तानात हिंदूंच्या कत्तली झाल्या. स्त्रियांची बितबना झाली. सर्व मालमत्ता, घरदार, जमिनजुमला सरकारजमा झाली नि भारतांत निर्वासिताचा तांडाच्या ताडा येऊं लागला. पाकिस्तानात

ते हिंदू म्हणून त्याचे हाल कुत्रे खाओना व अिकडे भारतात निर्वासित म्हणून त्यांची दैना थावेना व मृदुंगाप्रमाणे दोहोंकडूनही त्या विचान्याना थपडा बसू लागल्या.

रहायला घर नाही. ल्यायला वख नाही. खायला अन्न नाही अशी निर्वासिताची केविलवाणी स्थिति झाली. तेव्हा दिसतील त्या कुलुपबंद घरांतून व देवळातून नि मशिदीतून ते राहू लागले. ही घरे पाकिस्तानात गेलेल्या मुसलमानाची होती. हा निर्वासिताचा घोर अनाचार मौलाना आझादादि 'राष्ट्रीय' मुसलमानांना पाहवेना. त्यांनी गांधीभोंवती घरणे घरले नि शेवटी महात्माजींनी प्राणातिक अपोपण सुरू केले. महत्माजीचे प्राण वाचावेत म्हणून भारत सरकारने गांधीजीच्या सातही मागण्या मान्य केल्या आणि त्या अन्वये मुसलमानांची वेवारशी घर पुन्हा मोहोरबंद केली, मशिदीतून निर्वासिताना हुसकून लावले, पाकिस्तानला त्याचे ५५ कोटि रुपये देण्यास भाग पाडले. भारत सरकारने ही रक्कम पाकिस्तानला देण्याचे स्थगित का केले होते याचे खुद्द पं. नेहरुनीच पत्रकारांपुढे निषेदन केले होते की, 'पाकिस्तानला ५५ कोटि रुपये आणि दारूगोळा भारताने पुरविला तर काश्मिरातील हत्याकांड पुढे चालविण्याला आपणच सहाय्य केल्यासारखे होतील. गसाठी सरकारने ते द्रव्य आणि दारूगोळा वावयाचे स्थगित केले. आहे.' असे असूनही गांधीजीच्या प्राणाची दाल पुढे करून राष्ट्रीय मुसलमानानी सातही मागण्या स्वतःच्या पदरात पाडून घेतल्या. वास्तविक मुसलमानावर अत्याचार अपवादादाखल कोठेतरी होत होते, ते ही तुरळक आणि प्रथम मुसलमानानी

आगळिक केली म्हणूनच. पण तेही 'बॉब' वर्षावाच्या धमकीने नेहखुनी मोडून टाकले होते.

अशा प्रकारे परधर्माविषयी आदर म्हणजे स्वधर्माविषयी द्वेष, कुत्तर ओढ असे समीकरण गृहीत घरल्याने व कॉंग्रेसचे धोरण म्हणजे घरच्या म्हातारीचे काळ बनल्याने भारत सरकार व महात्मा गांधी याबद्दल जनतेत असंतोष वाटू लागला. महात्माजीचे जीवनही धोक्यात येऊ लागले व अखेर ३० जानेवारी १९४८ रोजी सायप्रार्थनेस जात असता त्या वाढत्या असतोपात्रीत महात्माजीचा बळीही पडला.

गांधी खून खटला—

महात्माजीचा वध नयुराम गोडसे या असतोपी व क्रोधाग्री भडकलेल्या तरुणाने केला. नयुरामचे हे कृत्य चांगले की वाईट, त्याच्या या कृत्याने भारताचा काही फायदा झाला की तोटा, याचे विवेचन मात्री अतिहासकारच करतील. अितक्या खोल पाण्यात शिगण्याचं आपणास काहीच कारण नाही. आपणास विचार करावयाचा तो फक्त अवेढाच की, यात सावरकराचें अग होते काय ?

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून सावरकराविषयी मनात द्वंद्व निर्माण घालू लागेल हे खरे आहे. सावरकर व सावरकराची सघटना यानीं लडनच्या वास्तव्यात व त्यापूर्वीच्या भारताच्या वास्तव्यात शस्त्रे वापरली, पिस्तुले, बंदुका याचा सरसहा उपयोग केला, बॉम्बस्चेही सर्वत्र स्फोट अडविले, अिग्रज अधिकाऱ्याचे खूनही पाडले; साहजीकच भासू लागते अशा अनेक अलाटाली केलेला मनुष्य पुढें निवळेल हें शक्य नाही.

पण आपण क्रांतिकार्य का स्वीकारले याचें सावरकरानी सांगितलेले कारण पडताळलें, आयर्लंडचा क्रातिकारक डी व्हॅलेरा व आफ्रिकेचा जनरल स्मॅट्स यांचे क्रांतिकार्योत्तर आयुष्य न्याहाळले, सेनापति बापट, वॅ. असफअल्ली आदि त्यावेळीं अभिनव भारताचे सभासद होते हे विचारात घेतलें आणि सावरकराचे गुरु शिवरामपंत पराजोप हे पुढे अहिंसा परमोधर्मचे अपासक बनले याचा विचार केल्या तर आपणाला सहजच पटेल की अेकदा क्रातिकारक असलेला मनुष्य नेहमीच क्रातिकारक राहीलच असे छातीठोकपणे सांगता येणार नाही. रावसाहेब पटवर्धन यानी अेका व्याख्यानप्रसंगी हेंच सांगितले होते की, 'कालचे क्रातिकारक आज व आजचे क्रातिकारक अंधा मवाळ होतात.'

आणि याचेंच प्रत्यंतर सावरकर अदमानातून बाहेर पडल्यानंतर त्यानीं केलेल्या सनदशीर कार्यात दिसून येतें. स्वातंत्र्य वीर सावरकर हिंदुमहासभेचे अ यक्ष होते तोंवर म. गाधी वध सारखी घटना होऊ शकली नाहीं पण सनदशीर मार्गानें चाललेल्या काँग्रेसच्या झेंड्याखालील देशभक्तांकडून मात्र चिमण अष्टेकरासारख्या काँग्रेसच्या मुलाचे खून झाले, रेल्वेगाड्या अलथत्रल्या, सरकारी खजिने लुटले गेले, स्टेशने जाळली गेली, अेवढेच नव्हे तर कांहींचे प्राणही धोक्यात आणले गेले या गोष्टी लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत.

अेकदा गव्हर्नर लॉर्ड जॉर्ज व सावरकर यांची भेट झाली असता सावरकरानी क्रातिकारकाचें हृदय अुकळून दाखविलें त्यावेळी ते म्हणाले होते—'जेव्हा कोणत्याही शात किंवा वैध मार्गाने आमच्या

राष्ट्राच्या राजकीय आकाक्षा पूर्ण होण्याचा सभव अरलेला आढळला तेव्हा क्रातिकारक आडमार्गाच्या आणि भीषण रानातून वाट काढित जाणें आम्हास भाग पडले. जर सध्या दिलेल्या सुधारणेने राष्ट्राच्या प्रगतीची व विकासाची शक्यता दिसत असेल तर आम्हीही आमच्या क्रातिकारक चळवळीतही प्रतियोगी तत्वाप्रमाणे शात आणि वैध मार्गाचे अवलंबन करू. '

आणखीही अेके ठिकाणी या विषयी सावरकरानी लिहिले आहे की, 'जेथे सूर्याचे प्रतिपादनास प्रतिबध असेल, तेथेच गुप्त सस्था अपरिहार्य म्हणून न्याय्य होत. जेथे राष्ट्रसूर्येच्या विकासास व नैसर्गिक अक्रातील वलाकार वाध ठेवीत नसेल, तेथेच क्रातीचा आघात न्याय्य आहे. राज्यघटनेच्या सौम्य मार्गाने लोकाना आपले मत जेथे स्थापन करता येते, अशा अंग्लड, फ्रान्सप्रभृति देशातून शातीचे वैध (सनदशीर) प्रयत्न सोडून क्रातिकारक चळवळी कोणी करील तर तो मात्र आततायीपणा होतील. अशा शातीचा व राज्यघटनेचा वैध मार्ग आमच्या देशात शक्य होताच आम्ही गुप्तव सशस्त्र प्रतिरोध आनदाने सोडू. हिंदुस्थानास शातिमार्गाने स्वातंत्र्य मिळविण्याची अकट अिच्छा आहे. परंतु तुमचा वलाकार ते अशक्य करतो म्हणून आम्ही बलानेच वलाकार हाणूं पाहतो.

'सनद नसता सनदशीर चळवळीचे बोलणें म्हणजे थडा करण्यासारखे हास्यास्पद कृत्य होय, परंतु राष्ट्रसंवर्धन करणारी घटना प्राप्त होत असल्यास कृतीची भाषा बोलणे अधिक थडास्पद नव्हे अधिक दोषास्पद आहे. '

हिंदुस्थान पारतंत्र्यात असतेवेळी काढलेले हे सावरकराचे अद्गार आहेत. त्यावेळी जर ते अितक्या सयमाने बोलत होते व वागत होते तर स्वातंत्र्य प्राप्त होताच व सनदशीर घटनेची शिडी प्राप्त होताच ती लथाडण्याचा आततार्यापणा ते करतील व गार्धावधासारख्या कृत्यात ते सहभागी होतील असा मनाशी ग्रह करून घेणे हे त्यांच्या विपरी मुळातच मनातून द्वेष भडकला आहे हे अुघड करण्यासारखे आहे.

पण ते काही असो. महा-माजीचा वध करण्यात अनेकांचा हात असावा असा सरकारला सशय आला व त्याप्रमाणे धरपकडही सुरू झाली. या खुनात सावरकरांचे अग असावे असाही सरकारने तर्क बाधला व सावरकर आणि अितर ८ आरोपी अशा ९ आरोपींवर गार्धी खुनाच्या व खुनास मदत करण्याच्या आरोपाखाली खटला भरला व तो लाल किल्ल्यात न्यायमूर्ती आत्माचरण याच्या विशेष न्यायालयाखाली १४ जून १९४८ पासून सुरू झाला. सरकारातफे श्री. सी. के. दफ्तरी हे काम पहात होते व सावरकरातर्फे, भोपटकर, जमनादास, बॅ. पी. आर. दास आणि वचाव समिती काम पहात होती. सरकारी वकील दफ्तरी यानी प्रथम भाषण केलें. दि. २४ पासून साक्ष नोदणीला सुरुवात झाली. सुमारे ८४ दिवस ते काम चालून फिर्यादी पक्षाच्या १४३ साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या. साक्ष नोदणीत सुमारे ६९६ टाअीप फुलस्केप पाने भरली असून माफीच्या साक्षीदारांचे—बडगेचे—निवेदन ७९ पाने आहे. नथूरामचे ९३ पाने व सावरकरांचे ५७ पाने आहे.

फिर्यादी पक्षाने ११८ कागदपत्रे सादर केली. प्रत्येक प्रश्न व

याचें अत्तर हिंदुस्थानी, मराठी, तेलगू यात अनुवादित केली जात होती.

सावरकरावर आरोप—

सरकारने निश्चित पुरावा नसता सशयाने सावरकराना खटल्यात गोवले सरकारी वकिलानी सावरकरावरील आरोपपत्र वाचून दाखविलें. ते म्हणाले, 'शेवटचे आरोपी वि. दा. सावरकर अेका विशिष्ट विचारप्रणालीच्या संप्रदायाचे पुढारी असून हिंदूमहासभेचे ते अध्यक्ष होते. त्याचे धोरण व विचार सर्वास विदित असून गेले कित्येक दिवस गोडसे व आपटे या आरोपीवर त्याचें फार वजन होते. आपले अेकमेव मार्गदर्शक व 'गुरु' म्हणूनच ते सावरकर याना समजत असत असे म्हटल्यास ते अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं. सावरकर याच्या आशिर्वादानेंच 'अग्रणी' निघाला. त्या पत्राला आर्थिक सहाय्यही त्याचे होते. आरोपीचे ते 'योर दैवत' होते. त्याचा फोटो प्रत्येक अग्रणीच्या मुखपृष्ठावर छापलेला असे. मुंबईतील दादर येथील निवासस्थानी गोडसे व आपटे त्याची वारंवार भेट घेत असत. पुढें काय घडणार आहे, याची पुरेपूर माहिती त्यांना होती; अितकेंच नव्हे तर त्याच्या संमतीविना अशा धाडसाला आरोपीनी हातच घातला नसता असे सिद्ध करण्यास सबल पुरावा आहे.'

'हिंदुराष्ट्र दलाची स्थापना सावरकर याच्या प्रेरणेनें—संमतीनें झाली. त्याची कित्येक पुस्तके ही देशांतील अेका विशिष्ट विचार-सरणीच्या सांप्रदायात पाठ्यपुस्तकासारखी वाचली जात व गोडसे, आपटे, परचुरे हे त्याचा प्रचार करीत. गोडसे, आपटे, करकरे

याच्याशी सावरकर यांचा धनिष्ट संबध होना. जेव्हा जेव्हा ते मुंबवी-बाहेर पडत त्या त्या वेळी आपटे व गोडसे त्यांच्याबरोबर असत व त्यांच्याबरोबर रहात. दि. १४ जानेवारीला आपटे व गोडसे यानी दादर येथील निवसरथानी सावरकर यांची शेवटची भेट घेतली. त्यानंतर ४ दिवसानी ते दिल्लीकडे रवाना झाले.'

सरकारी वकिलाच्या भाषणानंतर अनेक साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या. सावरकरावरील आरोपाचा ज्यावर डोलारा उभारला होता ती माफीचा साक्षीदार वडगे याची विधाने महत्वाची पण फुसकी आणि अंकीव होती. ती विधाने महत्वाची म्हणावयाचे कारण या फुसक्या विधानावरच सरकारने सावरकरावर आरोप लादले होते. वडगे आपल्या माफीच्या साक्षीत म्हणाला होता, 'मला आपल्याने सांगितलें की, 'तात्यारावानी गाधीजी, पडीत जवाहरलाल नेहरू आणि मुन्हावर्दी याचा निकाल लावून टाकण्याचे ठरविले आहे गाधीजीची शंभर वर्षे भरली, तेव्हा आपण आपल्या कार्यात निश्चित यशस्वी होणार याबद्दल शंका नाही असे भाकीत केले आहे.'

वडग्याचे साक्षीनंतर कु शाता मोडकची साक्ष झाली. तिने आपल्या साक्षीत सांगितलें की, तिने त्याना स्वतःच्या मोटारीतून सावरकर सद्नावर सोडले यानंतर प्रो. जेन, मोरारजी देसाई याच्याही साक्षी झाल्या; पण त्याही वडगेप्रमाणेंच अंकीव माहितीवर आधारलेल्या.

बॅ. पी आर. दासांचें बचावाचें भाषण—

साक्षीदारांची तपासणी, फेरतपासणी आदि फापटपसारा आचरताच

सावरकरांचे वचावाचे वकील बॅ. दास वचावाचें मापण करू लागलें. ते म्हणाले.

‘ सावरकराच्या पुरतेंच बोलायचे तर कट होता की नाही याबद्दल शका घेण्यास जागा आहे, आणि असलाच तरी त्यात सावरकराचें अंग होतें वा नाही याबद्दलची शका घेण्यास जागा आहे.’

‘ वडग्याची अंकीव साक्ष केवळ अग्राह्यच नव्हे तर सर्वस्वी विसगत आहे. कु. शाता मोटकने आपटे गोडसेला आपल्या मोटारीत घेऊन सावरकरा सद्दनाच्या वाटेवर सोडले यावरून ते नक्की सद्दनात गेलेच होते असे सिद्ध होत नाही ’

‘ शिवाय सावरकराच्या दर्जाची व्यक्ती महात्मा गाधीसारख्या व्यक्तीचा खून करण्याच्या कामी सहभागी होऊील, ही गोष्टच अशक्य दिसते. तत्वप्रणालीच्या बाबतीत मूलभूत मतभेद असूनही गाधीजींचा सावरकराच्या बाबतीत विश्वास व सद्भाव होता. महासभेने नेहरू सरकारला पाठिंबा दिलाच पाहिजे ही गोष्ट खुद्द सावरकरानीही बऱ्याच वेळा सांगितलेली आहे. सावरकराच्या मनात गाधीजींच्याविषयी द्वेष होता हें दागवविण्याजोगा क्षुल्लकही पुरावा फिर्यादी पक्ष सावरकराच्या असंख्य भाषणातून व कागदपत्रातून काढून दागवूं शकलेला नाही. म्हणून सावरकराचें कटात अग असेल हे विश्वासाहच नाही. ’

‘ शिवाय प्रत्यक्ष राजकीय जीवनाच्या धकाधकीतून अग काढून घेऊन स्वस्थपणें आयुष्य घालवीत राहिलेली श्री. सावरकरासारखी व्यक्ती कटात भाग घेऊील, हें म्हणणेच विचित्र दिसते. ’

‘सावरकराच्या बाबतीत आपण काय निर्णय घाल याबद्दल मला रतिमात्र शका वाटत नाही. परंतु केवळ ‘निदोपी’ अवेढें म्हणून सावरकराचे समाधान होणार नाही त्याच्या चारित्र्याला यत्किंचितही कलक लागणार नाही असा निर्णय आपण त्याचे बाबत देणे जरूर आहे ’

स्वातंत्र्य वीर. सावरकराची जवानी—

प्रस्तुत खून खटला ‘सावरकराचे भवितव्य’ व अतिहासातील त्याचे स्थान ठरविणार होता. ‘या खटल्यात जर ते दोपी ठरले असते तर त्याच्या आजवरच्या देशकार्यास काळिमा फासला जाणार होता. जी अवस्था ‘सूर्याजी पिसाळाची’ झाली, जी दशा ‘कलुपा कब्रजीची’ झाली, जी स्थिति ‘बाळाजीपंत नातू’ची झाली त्याच मालिकेत ‘सूर्याजी पिसाळ’ नसूनही, ‘कलुपा कब्रजी’ नसूनही ‘बाळाजीपंत नातू’ नसूनही सावरकर हे कायमचे गोत्रले गेले असते. आणि अजून आणुयात ‘कीर्तीची हाव’ धरली नसली तरी ‘अपकीर्तीचा कलंकही’ त्यांनी अनेकदा नव्हता. निदान कीर्तीच्या अद्यानात विहरता आलं नाही, लोकप्रियतेच्या हिंदेल्यावर हिंदोलता आलं नाही, तरी दुष्कीर्तीच्या मरकात लोळत पडावे अशी अिच्छा ही काही सावरकरानी खासच केली नव्हती. पण आज प्रत्यक्षातच तो प्रसंग घडून पहात होता. सहाजीकच त्याच्या डोळ्यात पाणी तरळलं नि गालावर ओघळू लागल. अेका अिंग्लिश वर्तमानपत्रानं या पवित्र जलातच सावरकराचं ‘निर्दोषत्व’ प्रतिबिंबित झालं आहे. असं लिहिळ. सावरकरानी आपली जवानी दिली. त्यावेळी त्यांनी सांगितलं—

‘ आपल्या स्वराज्याला धोक्याच्या पक्षकलहापासून व यादवी-पासून वाचविण्यासाठी क्रांतीमय प्रवृत्तीला सनदशीरपणाचें वळण देणें आवश्यक असल्यानें हिंदुमहासभा व काँग्रेस या दोन संघटना अेका महान आघाडीवर अुभ्या रहाव्यात व मध्यसरकारचे हात मजबूत व्हावेत, अशीच माझी अिच्छा होती. या अिच्छेनुसारच मी नवीन राष्ट्रध्वज स्वीकारला व आपल्या निवासस्थानी तो फडकाविला. आजारी असताही दिल्लीस सर्व पक्ष हिंदु परिषदेला गेलों व मध्य सरकारला पाठिंबा देणारा प्रस्ताव समत केला. डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी याची नेमणूक याच कारणासाठी आम्हास मान्य होती. ’

‘ हिंदुस्थानची फाळणी होअू नये याकरिता मी शक्य ती चळवळ केेली. पण १९४७ मध्ये आपल्या मातृभूमीचे अखेर विच्छेदन झालेच ! पाकिस्तान जन्माला आले खरे, पण हिंदुस्थानचा अेरू मोठा प्रदेश परकियाच्या मगरमिठीतून मुक्त झाला. माझ्या देशाला स्वातंत्र्य मिळालेलें पाहण्यास मीं जगलो याचीच मला धन्यता वाटली, ’

‘ आसिंधु सिंधुपर्यंत आमच्या मातृभूमीचें अैक्य परत घडवून आणण्याची आकाक्षा आम्हीं सोडली नव्हती. परंतु ती आकाक्षा पूर्ण होण्यासाठी सुद्धा जे मिळालें आहे त्याचे जतन करणें आवश्यक असल्यानें मध्यसरकार मजबूत करणें हे आपलें परमकर्तव्य आहे असेंच मी जनतेच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. आजच्या नेतृत्वात जर काही बदल घडवून आणावयाचा असेल तर तो सनदशीर मार्गानेंच घडवून आणला पाहिजे असें मीं प्रतिपादिलें आहे-

‘यावरून फिर्यादी पक्षाचीही खात्री पटेल की, माझ्या विरुद्ध करण्यात आलेल्या आरोपापैकी अेकही गुन्हा मी केलेला नाही किंवा तसा गुन्हा करण्याचें मला काही कारणही नाही. फिर्यादी पक्षानें माझ्यावर ज्या कटाचा किवा कटाच्या सगनमताचा जो आरोप केला आहे त्यात माझें मुळाच अंग नव्हते हे मी निश्चून मागतो. अशा प्रकारच्या गुन्हाच्या योजनेची मला कसलीही माहिती नव्हती. मी पूर्णपणे निर्दोषी आहे. मी सादर केलेल्या सर्व कारणाचा साकल्याने विचार करून माझ्या चारित्र्यावर कसल्याही प्रकारचा शितोडा न अडविता न्यायमूर्तींनी माझी ताबडतोब मुक्तता करावी, अशी न्यायालयाला माझी विनंति आहे.’

कैफीयत वाचण्यास सावरकराना अेक तास वीस मिनिटे लागली. आपल्या जबानीतील देशविच्छेदनाबाबतचा भाग ते वाचूं लागताच सावरकराच्या भावना अितक्या अुचबळून आल्या की, त्याच्या डोळ्या-वाटे अक्षरशः घळघळा अश्रुधारा वाहूं लागल्या. ‘मातृभूमीच्या राजकीय स्वातंत्र्य संग्रामातील अेक सैनिक या नात्याने मीही सतत ५० वर्षे लढलों असून माझ्या पिढीच्या कोणत्याही लोकसेवकाअितकाच देह दड मी सोसला आहे व स्वार्थत्याग केला आहे.’ अशी वाक्ये अुच्चारताना तर त्याचा कठ दाटूनच आला. हातरुमालानी गालावर ओघळलेली आसवे टिपून ते पुढें म्हणाले, ‘अखेर स्वातंत्र्यसंग्रामात विजय प्राप्त होअून स्वतंत्र व सार्वभौम हिंदी संघराज्य जन्माला आलें.’ वरील अुद्गाराच्या वेळी सावरकराच्या भावनाशीं सारें न्यायालय अेकरूप झाल्यानें कांहीं काळ न्यायालयांत गंभीर शाततेचें वातावरण निर्माण झालें होतें.

निकाल व सुटका —

न्यायालयापुढे सावरकराबाबत आलेला कपोलकल्पित व नाटकीय पुरावा, स्वतः स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी न्यायालयांत दिलेली बिनतोड जवानी आणि स्वातंत्र्यवीरांचा बचाव करणाऱ्या व दासाचें निश्चयी, ठाम भाषण यावरून सावरकराविषयी निकाल काय लागेल तें ठरलें होतें. न्यायमूर्तीनी 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर पूर्णपणे निर्दोषी आहेत.' अमाच निकाल दिला. निकाल सागताना न्यायमूर्ती म्हणाले,

‘माफीच्या साक्षीदाराने दिलेल्या साक्षीवरून सावरकरांच्या वावरीत कोणताही निर्णय करणे बरोबर होणार नाही.

‘दि. २० जानेवारीला व दि. ३० जानेवारी १९४८ ला दिल्ली येथे जे गुन्हे घडले त्यात सावरकर याचा काही हात होता अशी कल्पना करण्याचेही कारण नाही.’

‘सावरकर याच्यासंबंधी जो पुरावा आला आहे त्यावरून नथुराम गोडसे व आपटे हे सावरकर सदनापुढे अुतरून सावरकर याना भेटावयास गेले हे कोणत्याही रीतीने सिद्ध होत नाही सावरकर सदनात सावरकरच रहात होते असें नाही. तेथें भिडे व दामले हेही होते. २७ जानेवारी १९४८ ला कोट्टीयन याच्या साक्षीप्रमाणें गोडसे, आपटे व बडगे हे शिवाजी पार्कमध्ये गेले अेवढे सिद्ध होतें. परंतु हा पुरावा माफीच्या साक्षीदाराने सावरकर यांनी गोडसे व आपटे याना काही सांगितलें व तें माफीच्या साक्षीदारानें अैकलें असें शाबीत करूं शकत नाही.’

‘ माफीच्या साक्षीदारानें आपल्या साक्षीत सांगितलें आहे की, ‘ यशस्वी होऊन या ’ असें गोडसे व आपटे यांना सावरकर म्हणाले, पण जो पुरावा दाखल झाला आहे त्यावरून सावरकर आणि नथूराम गोडसे व आपटे यांच्या दरम्यान वरील वाक्य उच्चारण्यापूर्वी कोणते भाषण झालें हें शाबीत होत नाही. म्हणून जे वाक्य सावरकर यानी त्या दोघाना अद्देशून म्हटलें तें महात्मा गांधीच्या खून करण्याच्या कटाबाबत होतें असें समजण्याला काही कारण नाही. ’

‘ म्हणून मी सावरकराना त्याच्यावरिल आरोपातून सपूर्ण मुक्त करीत आहे. सावरकर पूर्णपणें निर्दोषी आहेत. ’

गळलेले दुवे—

सरकारी वकिलाचे आरोपपत्र, सावरकर संबधित साक्षीदाराच्या साक्षी, सावरकराच्या वकिलाचें भाषण, स्वातंत्र्यवीर सावरकराचे वचावाचें भाषण आणि न्यायमूर्ती आत्माचरण याचें सावरकराबद्दलचे निकालपत्र वाचूनही वाचकास प्रश्न पडेल की सरकारी वकिलानी सावरकरावर आरोप लादतेवेळी ज्या ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या सर्वांच निराकरण अवेढ्यानंच होणार नाही. अडाइरणेंच ध्यावयाची तर पुढीलप्रमाणे घेता येतील.

(१) गोडसे व आपटे याजवर सावरकराचें फार वजन होतें.

(२) गोडसे व आपटे सावरकर यांना आपले ‘ गुरु ’ व ‘ मार्गदर्शक ’ मानत.

(३) गोडसे व आपटे यांच्या ‘ अग्रणी ’स सावरकराचा आशीर्वाद होता. त्यास त्यांनी १५००० रुपयाची आर्थिक मदत केली होती.

(४) अग्रणीवर प्रतिदिनी सावरकरांचा फोटो छापलेला असे.

(५) आरोपीचा सावरकराशीं घनिष्ट संबध होता.

या सर्व गृहीत कृत्याच्या पत्त्याचा बगला सावरकरानी आपल्या निवेदनात स्पष्टीकरणाच्या वाऱ्याने कोसळून लावला आहे. वास्तविक सावरकराची सर्वच जवानी येथे दावयास हवी होती. कारण ती हृदयास पीळ पाडणारी, डोळ्यातून अश्रू झिरपविणारी, वक्यावाक्यागणिक विद्वत्तेचे, मुत्सदीपणाचे, विनतोट कोटिक्रमाचें व हजरजबाबीपणाचें तेज प्रगट करणारी आहे. त्यात जणू सावरकरानी आपल हृदयच ओतल आहे नि ते ओरडून सागत आहे, 'मी निर्दोष आहे, सपूर्ण निर्दोष आहे, मी निष्कलक आहे' पण ही जवानी अति विस्तृत असल्याकारणानें सपूर्ण देता येत नाही. तरीही अत्यंत आवश्यक अशा प्रश्नाचा खुलासा करण अगऱ्याचं असल्यान सावरकराचा तेवढा वचाव घेण जरूर आहे.

सावरकर यानी खुलासा करताना सांगितले.—' न्यायालयापुढें आलेल्या पुराव्यावरून हे सिद्ध होतें की, आपटे व गोडसे हे बुद्धीचे गुलाम नव्हते. त्यांच्या मनास पटेल तेच ते करत असत. कोणा अेका व्यक्तीच्या सागण्यास ते मान देऊन करत असत असें त्यांच्या बाबतीत 'अुसने' विद्वत्त्व वा कर्तृत्व नव्हतें. आणि याचेंच प्रत्यंतर म्हणजे बार्शीच्या अधिवेशनात ते भोपटकराच्यावर सुरा घेऊन धांवले तें व मीं स्वातंत्र्य दिनादिवशीं राष्ट्रध्वज माझे निवासस्थानावर फडकविला त्याबद्दल त्यांचा तीव्र असंतोष झाला ही होत. '

आपटे व गोडसे सावरकराना 'गुरु' 'मार्गदर्शक' अथवा 'थोर दैवत' मानत हा काही सावरकांचा दोष वा अपराध नव्हे. आजही असे अनेक महाभाग आहेत की, ते अेखाद्या व्यक्तीस पूज्य वा दैवत मानतात पण कार्य मात्र स्वतःच्या जबाबदारीवरच करतात. काली-मातेला 'दैवत' समजणारे वंगाली 'काली'स बळी देतात याला जबाबदार कोण 'कालीमाता' धरावयाची काय? 'बुद्धा'स गुरु व दैवत मानणाऱ्या चिनी नि जपान्जानी जी घोर हत्या केली, रक्ताचे पाट वाहविले, परक्रियांवर अत्याचार केले, खाण्यामध्येही मासाहार वापरला त्यास जबाबदार कोणास 'बुद्धास' धरावयाचे? अथवा सभाजींच्या 'दुर्वर्तना'बद्दल शिवाजींच्या व्यक्तिमत्त्वास बळी द्यावयाचे? किंवा बलसाडच्या फेरमत्-मोजणीत मतपत्रिका फाडण्याची जी नियम कारवाही झाली तिला 'भोरारजींचीच' फूम होती असे म्हणावयाचे? याबद्दल सावरकर म्हणतात 'गाधीना गुरुस्थानी व देवस्थानी मानणाऱ्या त्यांच्या अनेक अनुयायानी ४२ च्या लढ्यात त्यांच्या नावाचा जयजयकार करून डाके घातले. कित्येक खून केले. सर्वत्र असतोप माजविला. म्हणून त्याबद्दल गाधीना दोषी ठरवून ब्रिटिश सरकारने त्यांवर खटला भरला का? तसेच अग्रणी-वर माझा फोटो आपटे-गोडसे छापित म्हणून त्यांच्या घोरणास मी जबाबदार कसा? टिळकाचा फोटो केसरीवर असतो म्हणून आजच्या केसरीतील प्रत्येक वाक्याला टिळकच जबाबदार आहेत असे समजण्याअितपत हें हास्यास्पद आहे दुर्गर असे, मी अितर हिंदुत्वनिष्ठ वृत्तापत्रांस मदत देत असे तशीच 'अग्रणी'स दिली आहे.'

आणि आज 'काँग्रेसचे' पदाधिकारी आपल्या वृत्तपत्रांना जिल्हा-

निहाय सटळ हातानी मदत देत आहेत' ही जनतेची ओरड अकली तर सावरकरांचेवरील आर्थिक सहाय्याबद्दल आरोप किती फुसका व 'दुसऱ्याच्या डोळ्यांतोळ कुसळ दिसते पण स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ मात्र दिसत नाही' अशा स्वरूपाचा आहे हे ठरते. यानंतरही गोडसे - आपटे यांच्या घनिष्ठ संबंधाबद्दल सावरकर म्हणाले -

'मी अध्यक्ष होतो तोंवर महासभेच्या कार्यकर्त्यांशी माझा संबंध येथी. कार्यकर्त्यांचीही पत्रं येत. अखाद दुसरे माझे उत्तरही त्यास जात असे पण कोणत्याही प्रमुख पुढाऱ्यास या गोष्टी कराव्याच लागतात. गोडसे आपटे हे महासभेचे कार्यकर्ते होते. अंतर कार्यकर्त्यांप्रमाणेच माझा त्याचेशी संबंध येथी अेवढेच महासभेचे अध्यक्षपद सोडलेनंतर माझा महासभेशी व सहाजीकच कार्यकर्त्यांशी संबंध तुटला.'

सावरकर सुटले. पुढे काय ? -

अशा प्रकारे सावरकराचा 'गजेंद्र मोक्ष' झाला. 'सरकारी' नक्राने स्वातंत्र्यवीरांची 'प्रतिष्ठा' भक्ष्य म्हणून जनसरोवरात ओढली; परंतु बचाव समितीगजाने मगरीच्या तोंडातून त्यांना ओढून काढले. वास्तवीक या कटात सावरकरांना सरकारने ओढावयास नको होते. कारण अध्यक्षपदाचा त्याग केल्यानंतर त्यांनी राजकारणात प्रत्यक्ष व षडाडीने भाग घेतला नव्हता. स्वातंत्र्य मिळाल्याचा खराखुरा आनन्द त्यांना झाला होता. प्रसूतीच्या वेदना प्रसूतीलाच समजणार व मुलाचा खरा आनन्द तिलाच होणार आणि म्हणूनच सावरकर अशा स्वातंत्र्यात 'सनदशीर मार्ग प्राप्त झाले असता' महात्माजीसारख्या थोर व्यक्तीच्या

खुनाच्या कटांत भाग घेणेच अशक्य होते. पण दुर्दैव सावरकरांचें. दुसरें काय ? म्हणूनच त्यांना खटल्यांत ओढावें असें सरकारला वाटलें.

तसेंच विधिरंडळांत सावरकरांची जप्त मालमत्ता मुक्त करणेबाबत श्री. रामभाऊ मंडलिकांनीं प्रश्न विचारला असतां मुंबयीच्या गृहमंत्र्यांनीं : 'सावरकरांनीं देशहित करण्यापेक्षांही देशनाशच अधिक केला आहे. ते देशभक्त नसून देशद्रोही आहेत' असे पूर्वग्रहदूषित अद्गार काढले. ही सरकाराची सदोष नजर असल्यामुळें सावरकरांवर खटला भरला. वृद्धावस्थेतही त्यांना कारावासाचा व मानसिक त्रिवंचनेचा त्रास दिला. अवेढेंच नव्हे तर कुप्रसिद्ध लियाकत-नेहरू करार झाला त्यावेळीं परत त्यांना तुरुंगांत टाकलें. म्हातारपणीं हिंडलग्यासारख्या दूरच्या तुरुंगांत डांबलें. कुटुंबीय मंडळींनाही भेटू दिलें नाहीं. ज्या स्वातंत्र्याकरता सावरकरांनीं सर्व हयात शिजवली, हाडांची काडं केली, रक्ताचं पाणी केलं, मांसाचं खत केलं त्या स्वातंत्र्यांत सावरकरांवर बंदीवान होण्याची वेळ यावी, त्याच स्वातंत्र्यांत आम्हीं जनतेनं त्यांना पायाखालीं तुडवावं, बाबाराव सावरकरांसारख्यांचा दुःखद अंत अघड्याच निर्विकार डोळ्यांनीं पहावा, नारायणराव सावरकरांना लाठ्यांचा मार देऊन त्यांच्या मृत्यूस कारणीभूत होऊन त्यांनीं केलेल्या सेवेची अशी फेड करावी, भारतमाते ! यापरते तुझ्या देशाचा दुर्लौकिक तो काय ?

पण तरीही, माते, तुळा दोष देणेची जरूर नाहीं. ब्रिटिश सरकारनें सावरकरांना शिक्षा देतांनाच मुळीं १९१० ते १९६० अशी ५० वर्षांची दिली आहे. ब्रिटिश सरकार गेलें, आपलें सरकार आलें, तरी

स्वातंत्र्यवीरावर अप्रत्यक्ष बधनें आहेतच. याचाच अर्थ अद्यापही सावरकर तुरुंगातच आहेत व त्यांची पूर्ण मुक्तता १९६० साली म्हणजे आणखी आठ वर्षांनी व्हावयाची आहे. तोंवर सावरकराना असेच अपमानास्पद जीवन कंठावे लागणार !

आणि असें जिणें चुकलें आहे कोणाला ? ज्ञानेश्वराचे त्याचे हयातीत हालच झाले. तुकारामाची कोण दैना केली ! रामदासाच्या व शिवाजीच्या कार्याची थोर महती त्याच्या मृत्यूनंतरच कळली. अगदी ताजे अुदाहरण ध्यावयाचें तर आगरकराचे. ते जिवंत असताना त्यांची प्रेतयात्रा काढली, नेताजी सुभाषचंद्र बोसाना मायदेश जिवंतपणी सोडावा लागला. पण आज त्याच्या मृत्यूनंतर जनता त्यांना डोक्यावर नाचवत आहे. म्हणूनच म्हणतात—

‘ सजीव तोंवरि लत्ता देती,
मरता घेती खाद्यावरती,
अफराटा सन्मान. ’

— धुक्यांतून बाहेर —

मुलानो ! आतापर्यंत आपण सावरकराचें जीवन चारित्र्य न्याहाळलें. आपलें सर्व आयुष्य त्यानीं राष्ट्रासाठीं झिजवलें, हेही आपण पाहिले. अशा शूर देशभक्ताला अद्यापही आपण पूर्णपणें ओळखले नाहीं असेंच मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. कारण कान टक्कारून जनतेत वाव-
रणाऱ्या काहीं पुढाऱ्याची सावरकराबाबतची कुजबूज अकली तर सर्वत्र त्यांचेविषयीच्या गैरसमजाचे धुकें हेतुपुरःसर पसरविले जात आहे हें स्पष्ट दिसेल.

कुणी म्हणतात सावरकर जातीय आहेत, कुणी म्हणतात प्रातीय आहेत, कुणी म्हणतात संकुचित व प्रतिगामी आहेत; तर कुणी म्हणतात ते धर्मबुडवे आहेत. मराठी भाषेचे ते कसाबी आहेत असेंही म्हणण्यास कुणी कचरत नाहीं. या प्रकरणात आपणास खरोखरच ते तसे आहेत का याचाच विचार व तोही खुद्द त्यांच्यांत शब्दांत करावयाचा आहे व गैरसमजाच्या धुक्यांतून बाहेर पडावयाचें आहे.

सावरकर जातीय आहेत काय ?—

जो अुठतो तो म्हणत सुटतो की, सावरकर जातीय आहेत. कारण काय तर ते केवळ हिंदुधर्माचाच नि हिंदूजातीच्याच हिताचा विचार करतात. मागें अेका प्रकरणात आपण सावरकरानी 'हिंदुधर्मावर' लक्ष का केंद्रित केलें याचा विचार केलाच आहे. १९३७ साली ते हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून म्हणाले होते की—

‘हिंदू हे सार्वलौकिक सयुक्त हिंदी राष्ट्र बनविण्यास समुत्सुक आहेत आणि आपले कोणतेही राखून ठेवलेले असे स्वतंत्र हक्क वा अधिकार हिंदुस्थानातील अहिंदु वर्गावर मुळीच लादू अिच्छित नाहीत.

‘पण तें हिंदीराज्य मात्र निर्भेल असू द्या. त्या राज्यानें मताधिकार, नोकऱ्या, हुद्दे, कर याच्या संबंघात धर्माच्या व जातीच्या तत्वावर कसल्याहि मत्सरोत्तेजक भेदभावाना मुळीच थारा देऊ नये. त्या हिंदी राज्यातील सर्व नागरिक त्याच्या त्याच्या वैयक्तिक गुणावगुणानुसार वागविले जाऊं द्या. कोणतीही जात किंवा पथ, वंश किंवा धर्म विचारात न घेता ‘अेक मनुष्य अेक मत’ असा सर्वसामान्य नियम होऊं द्या. अशा स्वरुपाचें हिंदी राज्य जर दृष्टीपुढे धरावयाचें असेल तर हिंदुसंघटनवादी स्वतः हिंदू संघटनाच्या हितार्थ त्या राज्याला अन्तःकरणपूर्वक पहिल्यानें आपली निष्ठां अर्पितील.’

असें शूद्र राष्ट्रीय प्रतिपादन करणारे सावरकर जातीय कसे ?

सावरकर प्रांतीय व संकुचित आहेत काय ?—

सावरकराना जातीय संबोधण्यात जी चूक होते तीच त्यांना

प्रातीय व संकुचित म्हणण्यात होते. सावरकरानी असे डागाळलेले घोरण कधीच स्वीकारले नाही. त्यानी प्रातीयतेचा अभिमान धरल्या पण मर्यादित. ते स्पष्टच म्हणतात की, 'देशाभिमानाच्या आड न येणारा प्रान्ताभिमान दाखविण्यात मला मुळीच कमीपणा वाटत नाही. मात्र हा प्राताभिमान अितर प्रान्ताची अवहेलना करण्यास प्रवृत्त होणार नाही याची प्रत्येकानें काळजी घेतली पाहिजे.'

असा अितरही प्रातियाचा प्राताभिमान जाणणारे व त्याच्या भावना जाणून त्या भावनास जपणारेही सावरकर प्रान्तीय ठरतील कसे ?

आणि केवळ हिंदुस्थानापुरतेच न पाहता जगातील अितर राष्ट्रांकडे वारकांनी पाहणारे सावरकर संकुचित तरी कसे ठरतील ? त्याचे कर्णावतीचे (अहमदाबादचे) अध्यक्षीय भाषणच पहा ना. त्यात त्यानी नेपाळचा विचार केला आहे. फ्रेंच हिंदुस्थान नि पोर्तुगीज हिंदुस्थान याचा विचार केला आहे. अितकेच नव्हे तर जगाच्या पाठीवर असलेल्या प्रत्येक राष्ट्रातील आपल्या प्रत्येक बाधवाच्या सुखदुःखाचा विचार केलेला आहे. जणू काही सावरकर हे स्वतंत्र राष्ट्राचे पंतप्रधान आहेत नि त्यानी आपल्या राष्ट्राचे परराष्ट्रीय घोरण आखलेले आहे. तें विशाल घोरण आखताना ते म्हणतात,

'आपल्या सहधर्मीय देशबाधवांपैकी जे आफ्रिका, अमेरिका, मॉरिशस नि असेच जगाचे अितर भाग यातून जाऊन तेथें कसलाही गाजावाजा न करता महत्तर हिंदुस्थानची शुभारणी करीत आहेत; आणि तसेच जे बलिद्वीपातल्याप्रमाणे अद्यापहि आपल्या हिंदुजातीच्या प्राचीन जागतिक साम्राज्याचे अभिमानास्पद अवशेष टिकवून धरून

राहिलेले आहेत त्याहि सर्वांना सहानुभूतीचा नि प्रेमळ स्मृतीचा संदेश पाठविण्याचें आम्ही विसरूं शकत नाहीं. समग्र हिंदूजगाची 'पितृभू' नि 'पुण्यभू' असें हें आपलें भारतवर्ष त्याची स्वतंत्रता, सामर्थ्य नि महता यांच्याशी त्याची भाग्ये मुद्धा अविभाज्य रीतीनें बद्ध झालेली आहेत. '

'तद्वनच हिंदुस्थानातील तथाकाथित 'फ्रेंच हिंदुस्थान' नि 'पोर्तुगोज हिंदुस्थान' या भागात राहत असलेल्या हिंदूंचाही आम्हास विसर पडणे शक्य नाहीं. आजच्या या कृत्रिम नि बलात्कृत राजकीय विभागणीचा विचार अेकीकडे ठेवला तर आपण सर्व रक्त, धर्म नि देश याच्या टिकाभू वधानी अविभाज्य रीतीने अेकत्र बाधलेलेच आहोत. काही झाले तरी आपण आपले ध्येय म्हणून निश्चयपूर्वक घोषित केलेच पाहिजे की, अुद्याचा हिंदुस्थान हा काश्मीरपासून रामेश्वरापर्यंत नि सिंधपासून आसामपर्यंत केवळ सयुक्त म्हणून नव्हे तर अभिन्न राष्ट्र म्हणून अेक नि अविभाज्यच राहिला पाहिजे!'

सावरकर प्रतिगामी व धर्मबुडवे आहेत काय?—

सावरकरावरील 'ते जातीय आहेत, प्रातीय आहेत, संकुचित आहेत' हे आरोप कसे फोल आहेत व निराधार आहेत ते पाहिलेच. आताचे हे जे आरोप आहेत ते परस्परविरुद्ध आहेत. प्रतिगामी मनुष्य धर्मबुडवा असूच शकत नाहीं व धर्मबुडवा मनुष्य प्रतिगामी असू शकत नाहीं. साहजिकच सावरकर 'प्रोगामी'च आहेत व 'धर्मवीर पण सुधारक धर्मवीर' आहेत. कारण अुघटच आहे. जें जें

नवें त्याचा त्यानीं पुरस्कार केला आहे. यंत्राचे स्वागत केले आहे. कारखान्यांचें स्वागत केले आहे. विज्ञानाची त्यांनी कास धरली आहे. विधवाच्या विवाहाचा पुरस्कार केला आहे. जरठ—कुमारी विवाहाचा निषेध केला आहे. जाती अपजातीचा व भोळसट व घातक रूढीचा विच्छेद केला आहे, बळजोरीनें भ्रष्ट झालेल्या स्त्रियांचा चागल्या मनानें समाजाने स्वीकार केला पाहिजे, असाच त्यानी पुरस्कार केला आहे.

असें असूनही त्यानी धर्मग्रंथ जाळा म्हणून सांगितले नाही. हिंदू-धर्माचा तळपट होवो असा कुःशापहि दिला नाही. अुलट त्यानी त्याचा आदरच राखला आहे. मदिराचे पावित्र्य पटविले आहे. देवताचें मांगल्य राखले आहे. ते म्हणतात—

‘त्या काळच्या (प्राचीन काळच्या) परिस्थितीत आपल्या पूर्वजास जें जें करता येण्याजोगें होतें नि जी साधनें त्याना उपलब्ध होती, त्याच्या कडे पाहता ती त्याच्या बुद्धीमत्तेची निदर्शकच मानली पाहिजेत नि या दृष्टीनें अखिल हिंदूनी कृतज्ञतेनें, अभिमानानें, आदराने त्यास सन्मानिलें पाहिजे. ’

पण ते केवळ श्रुति स्मृति पुराणोक्तातच गुरफटून गेले नाहीत; तर ते लगेच पुढें म्हणतात—

‘आम्ही कोणताहि ग्रंथ अपरिवर्तनीय आणि त्रिकालाबाधित मानित नाही. श्रुतिस्मृति प्रभृति सारे ग्रंथ आम्ही अत्यंत कृतज्ञ आदरानें आणि ममत्वानें सन्मानितों, पण अतिहासिक ग्रंथ म्हणून

अनुल्लंघ्य धर्मग्रंथ म्हणून नव्हे. त्यांतील सारें ज्ञान आणि अज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीस आम्ही लावणार आणि त्यानंतर आज राष्ट्रधारणास अवश्य असेल तें बेघडक आचरणार. आम्ही अद्यात् बनणार, अपटुडेट बनणार.'

सावरकर व भाषाशुद्धि—

अशा प्रकारें 'अप टु डेट' बनण्याची महत्त्वाकांक्षा मनाशी वाळगली असतां त्यांनी मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे लक्ष पुरविले. स्वतः सावरकर मराठी भाषेतील नावाजलेले व कसलेले प्रतिभावान साहित्यिक आहेत. स्वयंसिद्ध भावनांत्कट व मुमूर्षु कवि आहेत, बुद्धिवादी आणि श्रद्धावादि, स्वयंस्फूर्त आणि तेजस्वी तसेंच चढाओखां नाटककारही आहेत; म्हणून तर त्यांना रत्नागिरी साहित्य सम्मेलनाच्या व सागली नाट्यशताब्दि महोत्सवाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला. अेका मुलाखतीत त्यांनी सांगितलं होतं, 'मी वृत्तीनें कवि व कलावंत आहे, पण परिस्थितीनें मला राजकारणी पुरुष केले आहे.'

आणि तें खोटेंही नाही. अदमानात असताना त्यांनी रचलेलीं काव्यें, महाकाव्यें मनांतून गुणगुणूं लागलों तर याची सत्यता पटेल. 'चांदोबा चांदोबा भागलास का? लिंबुणांचे झाडावर बसलास का? लिंबुणांचे झाड करवंदी, करवंदी, मामाचा वाडा चिरेवंदी, चिरेवंदी, मामाच्या वाड्यात येऊन जा, येऊन जा! तूप रोटी खाऊन जा, खाऊन जा!' हें त्यांचें जानपद व शिशू गीत तर बालसृष्टींत व वाङ्मय क्षेत्रांत अमर होऊन राहिलें आहे. मराठी भाषेत त्यांनीं

अशी बरीच मोलाची भर घालून ते मराठी भाषेला कायमचें ललामभूत लेणे होऊन बसले आहेत.

अशी मराठीची मनोभावे सेवा करणारे सावरकर मराठी भाषेच्या नरडील्या नख लावतील हें समजतें कसें ? पण त्यानी स्वीकारलेल्या भापाशुद्धीच्या धोरणास त्याचे विरोधक हीच अपुमा देतात. स्वतःचा गैरसमज (हेतुत. अगर अहेतुतः) करून घेतात व अितराचा तसा तो करून देतात. वास्तवीक सावरकरानी मराठी भाषेस मृतावस्था प्राप्त व्हावी, ती दुर्वोध, क्लिष्ट व अशुद्ध व्हावी; तिच माधुर्य नाहीसें व्हावे अशा प्रकारची भापाशुद्धी व्हायी असं कधीच सांगितल नाहीं. त्यानीं सांगितलेली भापाशुद्धीची मूलतत्त्वे वा सूत्रेच तपासाना.

(१) गीर्वाण भाषेतील साराचा सारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तामील, तेलगू ते आसामी, काश्मिरी, गौड, भिल्ल बोलीपर्यंत ज्या आमच्या प्रातिक भाषाभगिनी आहेत त्या सर्वांतील मूळचे प्रातिक शब्द हे सर्व आमच्या राष्ट्रभाषेच्या मूलधन-राजकीय शब्दाचे भाडवल होय.

(२) ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभांडारात ज्या वस्तूंचे वा विचाराचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निर्मिता येतात त्या अर्थाचे अर्दू, अंग्रजी प्रभृति परकीय शब्द वापरूं नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलाजीमुळे आपल्यात घुसले असतील तर त्यांना हुडकून काढून टाकावे, अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवनवे संस्कृत-प्राकृतोत्पन्न शब्द पाडून व्यक्तविली जावी.

(३) परंतु ज्या परदेशी वस्तु अित्यादि पूर्वी आपल्या अिकडे नव्हत्या, त्यामुळे ज्याना आपले स्वकीय जुने शब्द सापडत नाहीत. आणि ज्याना त्यांच्या त्या परकीय शब्दासारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणे दुर्घट जाते, त्याचे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेत जसेच्या तसे घेण्यास प्रत्यवाय नसावा. जसे बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिलबी, बूमरंग, टेबल, टेनिस अित्यादि. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येताच जर कोणी त्यानाही स्वकीय नावे रळून दाखवतील तर अुत्तमच.

(४) त्याचप्रमाणे जगातील कोणत्याहि परकीय भाषेत जर अेखादी शैली, वाकप्रयोग, मोड ही सरसहा चटकदार वाटली तर तीहीं आत्मसात करण्यास अडकाठी नसावी.

अशी चार सूत्रे सागून सावरकर विरोधकाना राष्ट्रीय स्वाभिमानापायी नि स्वभाषेच्या प्रतिष्टेसाठी कळकळीची विनति करतात की, त्यानीं (विरोधकांनी) अेक आठवडाभर तरी भाषाशुद्धी विरुद्ध त्याचे जे काहीं पूर्वग्रह असतील ते अगदी अेकाबाजूस ठेवावे, समालोचकाला शोभेल अशा शात नि समाहित मनःस्थितित भाषाशुद्धीची वर दिलेली मूलसूत्रें तेवढी पुढें ठेवावी आणि स्वतःला विचारावे कीं, परकीयानी तलवारीच्या वळावर आमच्यावर जी परराज्ये स्थापली त्याच परदास्याचा परिणाम म्हणून घुसलेल्या या दास्यशीलतेच्या सूक्ष्म रोगाणूंना, आपल्या मनोभूमतीतच परशत्रूंनी अुभारलेल्या या आमच्या पराभवाच्या सूक्ष्म स्मारकाना-या अनवश्यक अिग्रजी, अुर्दू शब्दांना-आज आमचाही दिवस अगवला असता, विधर्मीय नि विराष्ट्रीय राज्यसत्ता आज आम्हीं

अुखडून टाकली असता ह्या अनावश्यक परकीय शब्दांनाही का अुखडून टाकूं नये ? आपले स्वकीय शब्द का वापरूं नयेत ? निदान तसें कोणी वापरले तर त्यात वावगे काय आहे ?

अशाच भावनेनें अंग्रजीला अुखडून आयर्लंडनें गलिक भाषा पुनरुज्जीवित केली, अरेबीला अुखडून तुर्कानी स्वकीय तुर्की भाषा जिवंत केली नि गेली हजार वर्षे जी अक्षरशः मृतप्राय झालेली होती ती हिब्रू भाषा गेल्या अवघ्या दहा वर्षांत ज्यूनी नुसती जिवंत केली नाहीं तर ती राष्ट्रभाषा नि राज्यभाषा करून सोडून परराष्ट्र दूतागारा-तहि तीच वापरली पाहिजे म्हणून ठरवून टाकले ! अशाच वीरोचित भावनेनें शिवछत्रपतीनी राज्यव्यवहार कोश लिहाविला. त्याच वीरोचित भावनेनें प्रेरित होऊन आमच्या राष्ट्रभाषेचें साहित्यमन्दिर सस्कृत णिष्ठतेच्या वळकट नि पवित्र पायात्र अुभारावयास हवें.

- अमर पत्र -

मित्रानो, आश्वरानें आपल्यापैकी प्रत्येकाची भूमिका ठरवून टाकली आहे. आपण आपली प्रत्येकानें भूमिका वठवावी यासाठी आपली ताटातूट होत आहे. आश्वरानें नेमून दिलेली भूमिका वठवित असताना प्रसंगी जळत्या खडकाना बाधून कोंडून पडावें लागेल. प्रसंगी कीर्तिच्या असळणाऱ्या लाटाच्या शिखावर स्वार होता येतील, कधी आपण लोकांना दिसूं, तर कधी अदृश्य राहूं. कधी आपण अवनत होऊं, तर काचित् अन्नत होऊं ! जगन्नियंत्यानें कोणत्याहि परिस्थितीत ठेवले तरी ती परिस्थिति सर्वोत्तम आहे असें मानून आपण असे समजले पाहिजे की, आपले जीवितकार्य अेकाकी पार पाडणें हेंच आपल्या वाट्याचे कार्य आहे.

अेकाद्या अुदात्त पौरात्य नाटकात भरतवाक्याच्या वेळां नाटकांत मेलेली व न मेलेली सर्व पात्रे अेकत्र जमतात. आपण सगळे अिति-

हासाच्या अफाट रंगमंदिरातील असख्य नटच आहेत. आपल्या कृतीची प्रशंसा करणारे मानवजातिरूपी प्रेक्षक टाळ्या वाजविण्यासाठी आपल्यासमोर बसलेले आहेत. हे प्रेक्षक कृतज्ञ व आनंदी बनून जोरजोराने टाळ्या वाजवतील तेव्हा त्या टाळ्यांच्या गरजणारा आवाज द्रव्याखोव्यापर्यंत जाऊन दुमदुमेल !

प्रेमळ मित्रानो, तो क्षण येथीपर्यंत रामराम !

माझा देहपातु होऊन माझ्या अस्थि आणि रक्षा कोठे पडतील याचा नेम नाही. अंदमानचे वातावरण आधीच निर्जन व भेसूर आहे. तेथे वाहणाऱ्या नदी-नाल्यांच्या अदासवाणा तेथील आवाज मूळच्या निर्जनपणाला अधिकच भेसूर बनवित असतो. कदाचित माझ्या अस्थि नि रक्षा त्या अदास नदी नाल्याच्या जवळ पडून राहातील. किंवा असेहि घडेल की, मध्यरात्री आपला नियत खेळ आकाशात खेळणाऱ्या तारकांचें प्रतिबिंब पोटात सामावून घेणाऱ्या गंगामातेच्या स्फटिक शुद्ध प्रवाहाच्या शेजारी कोठेंतरी माझ्या अस्थि नि रक्षा पडून राहातील ! त्या कोठेंहि पडलेल्या असोत ! श्रीरामाने आपल्या आवडत्या लोकाचा पक्ष विजयध्वज टराविला आहे, दुष्टांना माघार घ्यावी लागली आहे, आणि त्यांच्या पाय जेथून पुढें पडला तेथवर त्यांना मार्गें हटविण्यात आलें आहे. आपला हा भारतवर्ष वैभवात अुभा आहे, मानव जातीचें

मार्गदर्शन करणारा दीपस्तंभ म्हणून यापुढे तो तेजास्वतेने तळपत राहिल असा पुकारा झाला, आणि, 'हौतात्म्य गाजविणाऱ्या विचार-वीरांनो नी कृतिवीरांनो, तुम्ही ज्या संग्रामात लढलात आणि पडलात तो संग्राम यशस्वी झाला, जुटा !' अशी घोषणा झाली की, त्यावेळी त्या पडून राहिलेल्या अस्थि आणि ती पडून राहिलेली रक्षा याच्यात फिरून तेज आणि चैतन्य सळसळू लागेल !

तोंवर प्रिय मित्रांनो, रामराम !

हे पत्र स्वातंत्र्यवीर सावरकरानी आपल्या स्नेह्यांना त्रिस्टल तुरुंगातून पाठविले. काव्य-प्रतिभा व देशभक्ति याचा संगम घडलेले सुंदर स्थळ म्हणून याचा साहित्यसाम्राट केळकरानी निर्देप केला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्त होऊपावेतो त्यांनी आपल्या सर्व स्नेह्यांचा निरोप घेतला आहे नि स्वातंत्र्य प्राप्त होताच स्वातंत्र्याचा जयघोष निनादण्यासाठी आपल्या अस्थिसुद्धा तेजाने भरून सळसळू लागतील अशी काव्यमय व ओजस्वी कल्पना यात त्यांनी रंगवली आहे.

स्वातंत्र्यवीरांच्या पुण्यानीने त्यांना 'याचि देहिं याची डोळा' स्वातंत्र्य पहावयास मिळाले. पण ज्या हुतात्म्याचे आधीच प्राण पंचमहा-

भूतात विळीन झाले आहेत, त्या सर्व हुतात्म्यांच्या अस्थि आज आतां
१० मेच्या 'हुतात्मा सांगता दिनी' भारताच्या पूर्ण स्वातंत्र्यात
धुच्चस्वरानें पुकारा करतील.

‘हौताम्य गाजविणाऱ्या विचारवीरानो नि कृतिवीरानो, तुम्ही ज्या
संभ्रामात लढलात आणि पडलात तो संभ्राम यशस्वी झाला, अठा !’

स मा स

